

SOCIAAL KOMPAS

TIJDSCHRIFT VOOR SOCIOLOGIE,
SOCIOGRAFIE, SOCIALE PSYCHOLOGIE
EN STATISTIEK

JAARGANG V
NUMMER 3

REDAKTIE- EN ADMINISTRATIEADRES:
PAUL GABRIËLSTRAAT 28-30 • DEN HAAG

SOCIAAL KOMPAS

TWEEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT VOOR SOCIOLOGIE, SOCIOGRAFIE, SOCIALE PSYCHOLOGIE EN STATISTIEK

Uitgegeven onder verantwoordelijkheid van
DE STICHTING "SOCIAAL KOMPAS"

waarin samenwerken:

HET KATHOLIEK SOCIAAL-KERKELIJK INSTITUUT

Sociaal Wetenschappelijk Researchcentrum
Paul Gabriëlstraat 28-30, Den Haag

en

HET R.K. CENTRAAL BUREAU VOOR ONDERWIJS EN OPVOEDING

Bezuidenhoutseweg 275, Den Haag

REDAKTIE EN ADMINISTRATIE:

Paul Gabriëlstraat 28-30, Den Haag, Tel. 774403

Betalingen kunnen geschieden door storting op de rekening Sociaal Kompas bij de Nederlandse Credietbank N.V.,
Lange Vijverberg 16, Den Haag. (Girorekening der Bank: 80290).

ABONNEMENTEN: Deze kunnen worden opgegeven bij elke erkende boekhandel of rechtstreeks aan de administratie van Sociaal Kompas, Den Haag. De abonnementsprijs bedraagt f 20,— per jaargang (zes nummers) bij vooruitbetaling te voldoen. Het abonnement kan ook worden voldaan in twee termijnen van f 10,— per halfjaar.

ADVERTENTIES: Tarieven voor het plaatsen van advertenties zijn op aanvraag bij de Administratie verkrijgbaar.

LOSSE NUMMERS WORDEN NIET VERSTREKT

Auteursrechten voorbehouden. Gedeeltelijke overname met bronvermelding is toegestaan.

INHOUD VAN DIT NUMMER

	pag.
DR. P. VAN HOOYDONK, pr., Utrecht	
De religieuze practijk van de katholieke bevolking in de stad Groningen en in het bijzonder in de Oosterparkbuurt	89
DRS. J. VISSER, Leeuwarden	
De plaatselijke verspreiding der katholieken in Friesland tot het begin der 19e eeuw	120
Summaries - Resumés - Zusammenfassungen	133

SOCIAAL KOMPAS

Tweemaandelijks tijdschrift voor Sociologie, Sociografie, Sociale Psychologie en Statistiek

REDAKTIERAAD

MGR. MR. F. J. C. M. OP DE COUL, *Voorzitter*
 PROF. DR. A. H. M. ALBREGTS
 PROF. DR. J. J. P. VAN BOXTEL, *pr.*
 PROF. DR. F. J. J. BUYTENDIJK
 PROF. DR. J. J. J. DALMULDER
 PROF. IR. W. J. DEWEZ
 MGR. DR. W. M. J. KOENRAADT
 PROF. DR. A. OLDENDORFF
 PROF. MR. W. P. J. POMPE

J. F. REESINCK
 PROF. DR. F. J. TH. RUTTEN
 PROF. MR. L. G. A. SCHLICHTING
 DR. J. M. VAN SUSANTE
 PROF. DR. TH. L. M. THURLINGS
 PROF. DR. IR. F. PH. TELLEGEN
 PROF. DR. F. J. H. M. VAN DER VEN
 PROF. MR. DR. J. J. M. VAN DER VEN
 PROF. DR. J. A. F. WILS

Redactie- en administratieadres: Paul Gabriëlstraat 30, Den Haag

De religieuze praktijk van de katholieke bevolking in de stad Groningen en in het bijzonder in de Oosterparkbuurt.

door

Dr. P. van Hooydonk pr., Utrecht

De omvang en de aard van het geleidelijk vervreemden van godsdienstige praktijken en de daaruit resulterende ontkerstening zijn reeds vaak onderwerp geweest van sociaalwetenschappelijke studies. In dit verband mag gewezen worden op de publicaties van Manfred Staverman O.F.M., Jean Labbens en Irenaeus Rosier O. Carm., reeds eerder in dit tijdschrift verschenen of in het kader van het ICARES gepubliceerd¹⁾. Vermelding dient voorts de recente studie van Emile Pin S.J. onlangs in Frankrijk verschenen²⁾.

In Nederland waren het aanvankelijk vooral protestantse onderzoekers, die zich met de studie van de buitenkerkelijkheid bezig hielden. Zij ervaarden de teruggang van het kerkelijk ledental het scherpst in eigen kring en bestudeerden dan ook de buitenkerkelijkheid van protestantse huize. Wij denken hier aan het belangrijke pionierswerk van Kruijt (1933), eerst veel later gevolgd door de studie van Smits (1952)³⁾. Het onderzoeksgebied van Staverman, de provincie Friesland, omvatte eveneens bijna uitsluitend buitenkerkelijken van protestantse huize. Wij zijn daarom blij thans een sociaalwetenschappelijke studie in te leiden, welke uitdrukkelijk de non-observantie in katholieke kring tot onderwerp heeft en wel in de stad Groningen.

Op 2 februari 1956 werd het nieuwe bisdom Groningen opgericht, dat de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en het gebied van de N.O.-Polder omvatte met de stad Groningen als nieuwe bisschopszetel. Binnen het diocesaan bestel van de Nederlandse kerkprovincie was dit een merkwaardige gebeurtenis, omdat hiermee ongeveer 90.000 katholieken een eigen bisschoppelijk bestuur kregen in een gebied, dat voor nog geen 7% katholiek was. Hiermee werd dus wel duidelijk de apostolische betekenis van dit nieuwe bisdom gedemonstreerd, zoals dit ook gebleken was bij de hiërarchische veranderingen van de laatste jaren in de Scandinavische landen en Finland⁴⁾.

In de steden en op het platteland van de bisdommen in Noord-Europa is de godsdienstige situatie van de katholieke bevolking dikwijls precar⁵⁾. Terecht gaat de aandacht van de kerkelijke overheid dan ook niet alleen uit naar de uitbreiding van het Rijk Gods en een oecumenisch beter verstaan van de reformatorische christenen, doch ook naar die marginale groepen van katholiek gedoopten, welke

¹⁾ M. STAVERMAN OFM, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, Assen, v. Gorcum 1954; J. LABBENS, 'La pratique dominicale dans l'agglomération Lyonnaise', in *Sociaal Kompas*, 4 (1957), 213-233; I. ROSIER O.CARM., 'Op zoek naar Gods afwezigheid', *ib.*, 3 (1955), 85-144. ²⁾ E. PIN SJ, *Pratique religieuse et classes sociales*, Parijs, Spes, 1956. ³⁾ J. P. KRUIJT, *De Onkerkelijkheid in Nederland*, Groningen, Wolters, 1933; P. SMITS, *Kerk en Stad*, Den Haag, Boekencentrum, 1952. ⁴⁾ Over de oprichting van deze bisdommen en het missionair karakter daarvan geeft de *Herder-Korrespondenz* VII, 268 een beschouwing. ⁵⁾ G. H. L. ZEEGERS, 'Einige Betrachtungen über Fragen der Katholischen Diaspora in Nord-Europa', in *Sociaal Kompas* 2 (1954), 85-98.

door hun tekorten in de religieuze praktijk aan de rand van de ontkerkelijking staan. De non-observantie van de groep katholieken in de stad Groningen is minder ernstig van aard dan in menige diasporastad elders en zelfs dan in verschillende grote steden van Nederland, waar de 15% non-paschanten ver wordt overschreden. Bezien wij echter het percentage buitenkerkelijken van de gehele stadsbevolking, door de jongste volkstelling vastgesteld, dan bedraagt dit 43% en wordt het in de grote steden van Nederland slechts door Amsterdam, dat 45.2% buitenkerkelijken telt, overschreden. Juist vanwege de godsdienstige situatie en het sociaal milieu, waarin de katholieke bevolking van de stad Groningen verkeert, was er dus alle reden om de religieuze praktijk van de katholieken in deze stad aan een bijzonder onderzoek te onderwerpen.

De auteur van deze studie, de Weleerwaarde Heer P. van Hooijdonk, heeft hiermee onlangs het laureaat behaald in de sociale wetenschappen aan de "Pontificia Universitas Gregoriana" te Rome, waarbij Prof. Dr. P. C. Beltrao S.J. als promotor optrad. Hij heeft in samenwerking met Pater Dr. W. Goddijn, O.F.M., Hoofd van het Bureau Noord-Nederland van het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, gevestigd te Leeuwarden, een zo optimaal mogelijk gebruik weten te maken van statistisch-sociografische gegevens, welke zowel door de kerkelijke als door de civiele autoriteiten ter beschikking werden gesteld. Het proces van de non-observantie werd zo nauwkeurig mogelijk in zijn kontekst geanalyseerd en ook genealogisch vastgesteld door middel van de methode der "case-studies". Van Hooijdonk is de eerste auteur, die deze gedetailleerde nuancering in een studie van de religieuze praktijk heeft aangebracht en hij opende hiermee een belangrijk nieuw terrein van godsdienstsociologisch onderzoek.

De Redactie

INHOUD

Eerste Hoofdstuk — De stad Groningen als geheel	90	IV. Religieuze praktijk en banden met de kerk	104
I. Algemeen beeld van de godsdienstig-kerkelijke samenstelling	90	A. Huwelijken tussen twee katholieken	104
II. De achteruitgang van het katholieke volksdeel	93	B. Gemengde huwelijken	105
III. De non-paschanten-groep	93	C. Samenvatting	105
IV. Sociale kenmerken van de groep non-paschanten	94	V. Samenvattende intrepertatie en perspectieven	106
V. Non-paschantie en buurt-milieu	96	Derde Hoofdstuk — Enige case studies in de Oosterparkbuurt	106
Tweede Hoofdstuk — Nadere bestudering van de Oosterparkbuurt	97	I. Methodiek	106
I. Methodiek	97	II. De verrichtte case-studies	107
II. Religieuze observantie naar verschillende criteria	98	A. Case I	107
A. Algemeen overzicht	98	1. Religieuze observantie	107
B. Non-paschantie	99	2. Achtergronden	107
C. Kerkelijke huwelijksinzegening	100	B. Case II	110
D. Doopsel van de kinderen	100	1. Religieuze observantie	110
E. Katholieke opvoeding en onderwijs	100	2. Achtergronden	110
F. Non-paschantie van de kinderen	101	C. Case III	112
G. Samenvatting	101	1. Religieuze observantie	112
III. Interpretatie vanuit het verleden	102	2. Achtergronden	112
A. Religieuze observantie in het vroegere gezinsmilieu	102	III. Samenvattende typering	114
B. Migratorische invloeden	103	A. Religieuze observantie in het ouderlijk milieu	114
		B. De ontwikkeling in het gezin zelf	115
		C. Sociale factoren	115
		D. Houding tegenover de kerk	115
		Besluit	116

EERSTE HOOFDSTUK

DE STAD GRONINGEN ALS GEHEEL

I. ALGEMEEN BEELD VAN DE GODSDIENSTIG-KERKELIJKE SAMENSTELLING

De stad Groningen, gelegen in het Noord-Oostelijk deel van Nederland, telde in 1956 142.249 inwoners.

Het is veruit de grootste stad in dit deel van Nederland, dat uiteenvalt in de provincies Groningen, Friesland en Drente. Deze drie provincies tesamen maken ongeveer een vierde deel uit van het Nederlandse grondgebied en vormen vrijwel één groot agrarisch gebied. De economische outillage en ver-

zorging van dit uitgestrekte gebied is sterk op Groningen-stad ingeste'd.

De godsdienstige situatie in N.O. Nederland is sterk bepaald door de grote invloed, die de reformatische bewegingen er in de loop van de 16e en 17e eeuw hebben gehad, en door de massale buitenkerkelijkheid, die de protestantse groeperingen ook op het platteland sinds de vorige eeuw heeft aangetast. Bij de laatste volkstelling waren de kerkgenootschappen

als volgt verdeeld. De katholieken hadden een aandeel van 6.7%. De Nederlands Hervormden en de Gereformeerden — een afscheiding van de Ned. Hervormden — telden resp. 45.1% en 21.3% van de bevolking. Een aantal andere kleinere protestantse groeperingen vormden tezamen 4.5% van het geheel. De resterende 22.4% heeft betrekking op de groep buitenkerkelijken, welke bij de volkstelling als mening kenbaar maken om tot geen enkel kerk-

DIAGRAM IA

HET AANTAL KATHOLIEKEN IN % VAN DE TOTALE BEVOLKING IN ELK DER STEDEN MET MEER DAN 100 000 INWONERS IN NEDERLAND IN 1947, VERGELEKEN MET HET % IN 1849 (het % in 1849 is op 100 gesteld)

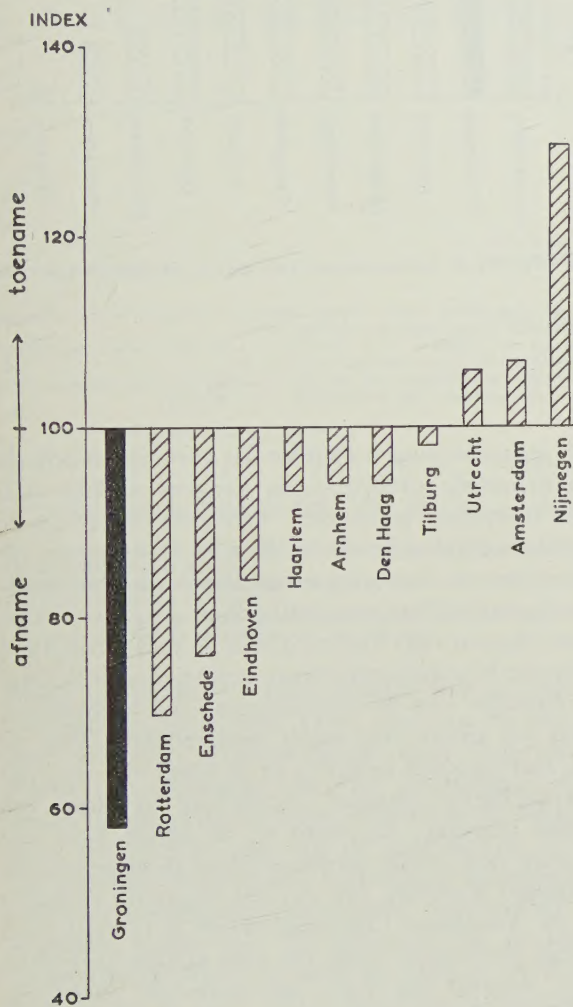
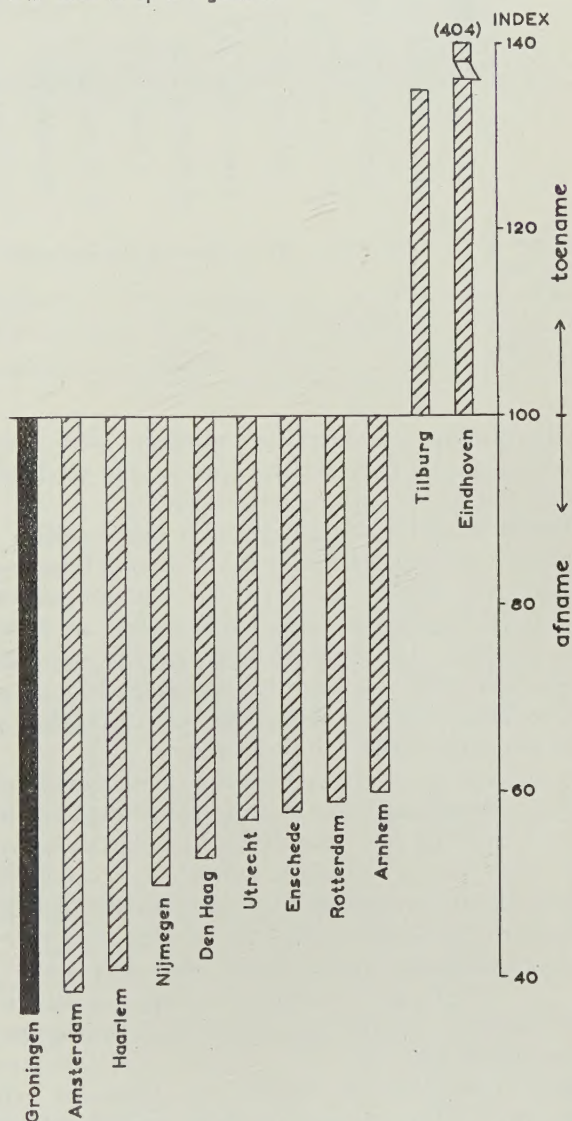

DIAGRAM IB

HET AANTAL NEDERLANDS HERVORMDEN IN % VAN DE TOTALE BEVOLKING IN ELK DER STEDEN MET MEER DAN 100 000 INWONERS IN NEDERLAND IN 1947, VERGELEKEN MET HET % IN 1849 (het % in 1849 is op 100 gesteld)

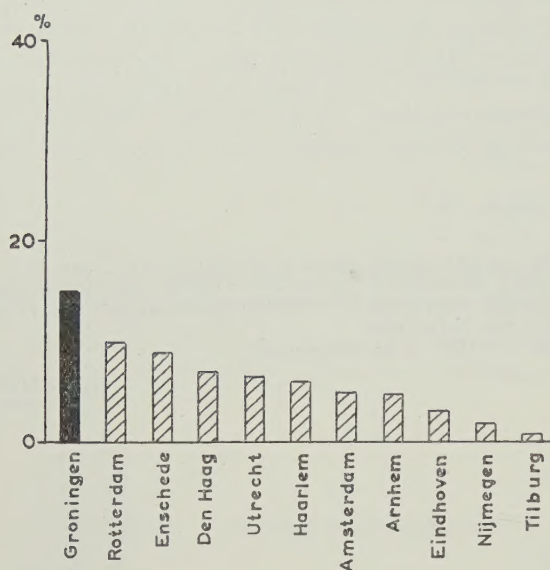
Percentage of Catholics among total population in each town of the Netherlands with more than 100,000 inhabitants in 1947, compared with the percentage in 1849 (percentage for 1849 established at 100).
 Nombre des catholiques en % de la population totale dans chacune des villes des Pays-Bas de plus de 100.000 habitants en 1947, comparé au pourcentage de 1849 (le pourcentage 1849 est établi sur 100).
 Die Zahl der Katholiken in % der Gesamtbevölkerung in den Städten mit mehr als 100.000 Einwohnern in den Niederlanden 1947, verglichen mit dem Prozentsatz von 1849 (der Prozentsatz von 1849 = 100 gesetzt).

Percentage of "Nederlands Hervormden" among total population in each town of the Netherlands with more than 100,000 inhabitants in 1947, compared with the percentage in 1849 (percentage for 1849 established at 100).
 Nombre des "Nederlands Hervormden" en % de la population totale dans chacune des villes des Pays-Bas de plus de 100.000 habitants en 1947, comparé au pourcentage de 1849 (le pourcentage de 1849 est établi sur 100).
 Die Zahl der „Nederlands Hervormden“ in % der Gesamtbevölkerung in den Städten mit mehr als 100.000 Einwohnern in den Niederlanden 1947, verglichen mit dem Prozentsatz von 1849 (1849 = 100).

DIAGRAM IIA

HET AANTAL GEREFORMEERDEN IN % VAN DE TOTALE BEVOLKING IN ELK DER STEDEN MET MEER DAN 100 000 INWONERS IN NEDERLAND OP 31 MEI 1947

De geringe % in 1849 lieten de berekening van een index niet toe

Percentage of "Gereformeerden" among total population in each town of the Netherlands with more than 100,000 inhabitants on May 31, 1947.
 Nombre des "Gereformeerden" en % de la population totale dans chacune des villes des Pays-Bas de plus de 100.000 habitants au 31 mai 1947.
 Die Zahl der "Gereformeerden" in % der Gesamtbevölkerung in den Städten mit mehr als 100.000 Einwohnern in den Niederlanden am 31. Mai 1947.

genootschap gerekend te worden. Deze groep bestaat in N.O. Nederland grotendeels uit buitenkerkelijken van protestantse huize.

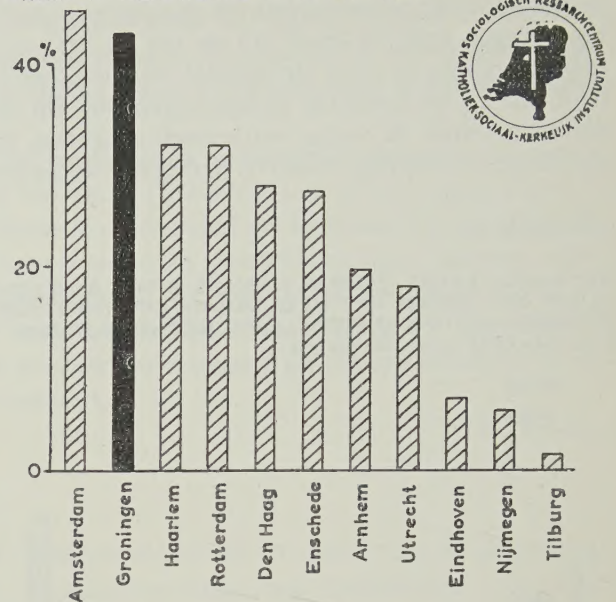
Dezelfde godsdienstig-kerkelijke samenstelling als in N.O. Nederland treffen wij in de stad Groningen aan: een relatief kleine groep katholieken, met daarnaast grote groepen protestanten en buitenkerkelijken. De ontwikkeling van de kerkelijke groeperingen in de laatste eeuw draagt voor de stad Groningen een bijzonder karakter, vergeleken met andere grote steden in Nederland.

In de periode 1849—1947 treden er een aantal grondige veranderingen op in de godsdienstig-kerkelijke samenstelling. Het aandeel der katholieken bedroeg in 1849 (16.5%) bijna het dubbele van dat in 1947 (9.6%). Het percentage Ned. Hervormden daalde in dezelfde tijd van 73.2% tot 26.8%, dat van de Gereformeerden daarentegen steeg van 1.1% tot 14.6%. De buitenkerkelijken, in 1849 nog niet in de statistieken vermeld, maakten in 1947 43.0% van de bevolking uit.

Deze veranderingen krijgen een bijzonder relief, wanneer zij vergeleken worden met soortgelijke ontwikkelingen in de andere grote steden van Nederland. Uit diagram 1 en 2 blijkt, dat in geen van de steden in Nederland met meer dan 100.000 inwoners de achteruitgang van de katholieken zo groot is geweest als in de stad Groningen. Dat in geen van deze steden de Ned. Hervormde Kerk zo'n

DIAGRAM IIB

HET AANTAL BUITENKERKELIJKEN IN % VAN DE TOTALE BEVOLKING IN ELK DER STEDEN MET MEER DAN 100 000 INWONERS IN NEDERLAND OP 31 MEI 1947

In 1849 kwamen de buitenkerkelijken niet in de statistieken voor

Percentage of population without religious affiliation in each town of the Netherlands with more than 100,000 inhabitants on May 31, 1947.
 Nombre des sans-religion en % de la population totale dans chacune des villes des Pays-Bas de plus de 100.000 habitants au 31 mai 1947.
 Die Zahl der Konfessionslosen in % der Gesamtbevölkerung in den Städten mit mehr als 100.000 Einwohnern in den Niederlanden am 31. Mai 1947.

grote achteruitgang boekte en dat vervolgens ook de Gereformeerde groeperingen nergens anders zo'n sterke opkomst vertoonden. Tenslotte blijkt, dat de buitenkerkelijkheid zich in de stad Groningen, op Amsterdam na, het sterkst manifesteerde. De godsdienstig-kerkelijke veranderingen in de grote steden tussen 1849 en 1947 komen dus in de stad Groningen wel op een bijzonder pregnante wijze tot uitdrukking. De oorzaken van de achteruitgang der katholieken zullen wij straks nog nader onderzoeken. Wat de Ned. Hervormden betreft is er de reeds van oudsher in Groningen zwakke christelijke traditie van invloed geweest. Zij werd in de eerste helft der 19e eeuw nog verder uitgehold door de zogenaamde Groninger Richting aan de Theologische Faculteit van de Academie. Daarnaast werd de buitenkerkelijkheid bevorderd door het zeer slappe kerkelijke leven, waarbij het toen anti-kerkelijk socialisme grote weerklink vond⁶⁾.

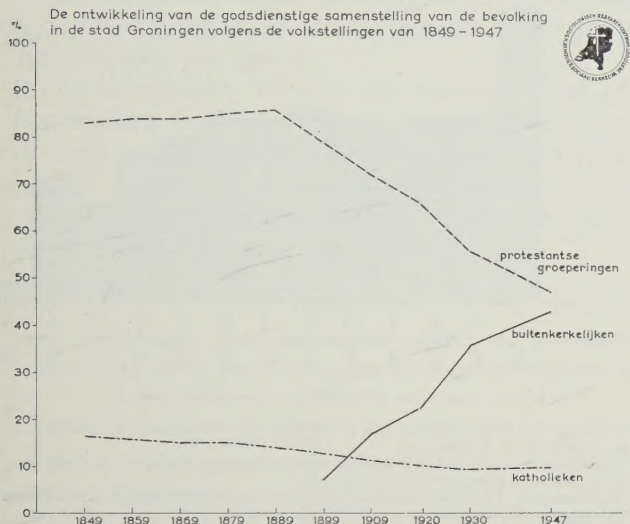
⁶⁾ Er is zeer veel literatuur verschenen over de kerkelijke en sociaal-economische geschiedenis van Groningen. Wij verwijzen o.a. naar E. VAN TEYLINGEN, 'Enige opmerkingen over de snelle verbreiding van de Afscheiding in het Noorden van ons land, bijzonder in Groningen', in *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 34 (1933-1934), 269-293; H. FIOLET OFM, *Een kerk in onrust om haar belijdenis*, Nijkerk 1953; *Handboek Pastorale Sociologie* (red. W. BANNING), III, Den Haag, Boekencentrum, 1955, 102-139; E. HOFSTEE, *Beschouwingen over de economische structuur van de stad Groningen en haar toekomstige industriële ontwikkeling*, Assen v. Gorcum, 1948; J. SURINGA, *Groningen in zijn verleden en zijn beden*, Groningen, Wolters, 1899.

II. DE ACHTERUITGANG VAN HET KATHOLIEKE VOLKSDEEL

Gezien de extreme ontwikkeling van de buitenkerkelijkheid in Groningen zou men geneigd kunnen zijn een groot deel van de achteruitgang van het aandeel der katholieken aan afval toe te schrijven. De ontwikkeling van de katholieke bevolking der stad is echter sterk beïnvloed door het feit, dat het omringende platteland zeer geringe aantallen katholieken telde. Vanuit de plattelandstreken is een grote stroom migranten naar de stad getrokken, vooral na de slechting van de stadswallen in 1874.

Grafiek 1

Development of the religious composition of the population of Groningen based on figures for the period 1849-1947.
Développement de la composition religieuse de la population de la ville de Groningue d'après les recensements de 1849 à 1947.
Die Entwicklung der konfessionellen Zusammensetzung der Bevölkerung der Stadt Groningen nach den Volkszählungen von 1849 bis 1947.

Zoals uit grafiek 1 blijkt daalde het aandeel der katholieken reeds vóór 1879, maar na dit jaar gaat deze daling in versneld tempo door. Juist dit feit vormt een indicatie voor de samenhang, die er tussen de migratie op korte afstand en de achteruitgang in relatieve zin van de katholieken bestaat. De periode, waarin het katholieke volksdeel een snelle achteruitgang doormaakt, valt echter ook ongeveer samen met de opkomst van de buitenkerkelijkheid. Voor de jaren na 1889 is het daarom moeilijk na te gaan, welke feitelijke samenhang de groeiende buitenkerkelijkheid heeft gehad met de achteruitgang van het katholieke volksdeel. Van de andere factoren die de groei van een religieuze groep bepalen, geboorte, sterfte, vertrek en bekering, zal vooral de geboorte in de decennia vóór 1947 enige invloed hebben uitgeoefend door de bekende verschuivingen in de geboorte-niveaus⁷⁾.

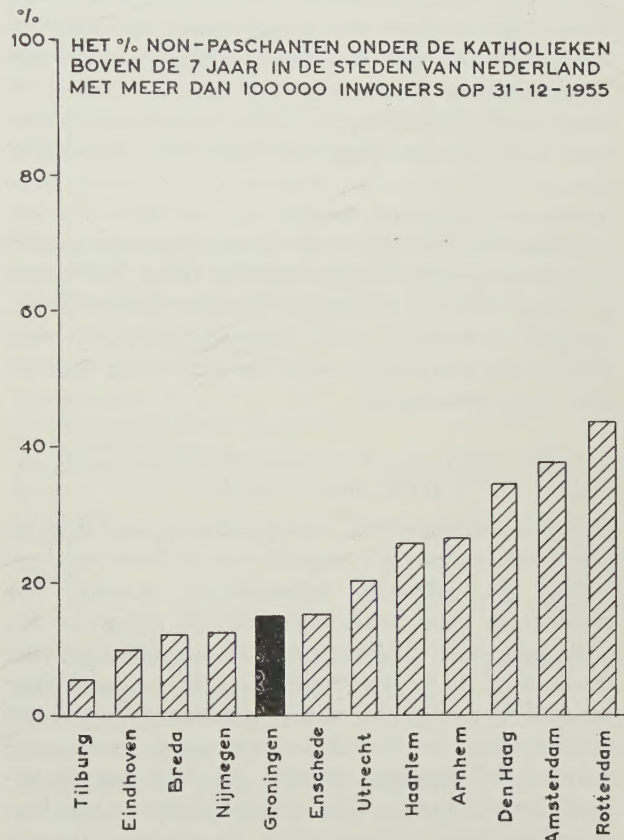
⁷⁾ Omstreeks de eeuwwisseling won de opkomende geboortebepierking in niet-katholieke kring meer veld dan in katholieke kring, waardoor het aantal geboorten bij de niet-katholieken relatief sneller daalde en de totale niet-katholieke

De werking van deze factor met de reeds eerder genoemde maakt de berekening van de mate van afval, die zeker aanwezig zal zijn geweest, niet goed mogelijk.

III. DE NON-PASCHANTEN-GROEP

Naast de overgang naar de buitenkerkelijkheid, welke vooral aan de hand van de tienjaarlijkse volkstellingen wordt geregistreerd, is er de zg. non-paschantie. De katholieke gedoopten, die niet hun jaarlijkse paasplicht vervullen en gewoonlijk ook het zondagse kerkbezoek verwaarlozen, worden door de zielzorgers in de kerkelijke registratie aangeduid als non-paschant.

DIAGRAM III

K.S.K.I.

Percentage of Catholics over 7 years of age, who do not fulfil their Easter duty, in the towns of the Netherlands with more than 100,000 inhabitants on December 31, 1955.
Pourcentage des non-pascalisans parmi les catholiques audessus de l'âge de 7 ans dans les villes des Pays-Bas de plus de 100.000 habitants au 31 décembre 1955.
Der Prozentsatz der Nicht-Paschanten unter den Katholiken über 7 Jahre in den niederländischen Städten mit mehr als 100.000 Einwohnern.

In vergelijking met andere grote steden in Nederland neemt de stad Groningen wat betreft de percentages

bevolking relatief minder toenam in vergelijking met de katholieke bevolking. Concrete aanwijzingen hiervoor speciaal in de stad Groningen vindt men o.a. in het aantal geboren naar gezindte, welke gegevens ieder jaar voor de gemeenten met meer dan 100.000 inwoners gepubliceerd worden. Naast de invloed die van deze factor moet zijn uitgegaan, kan ook het aantal bekeringen, dat na de oprichting van het S.F.L. in 1926 relatief sterk gestegen is, een gunstige invloed op de ontwikkeling van het katholieke bevolkingsdeel hebben uitgeoefend.

non-paschantie geen ongunstige positie in. In diagram 3 is een overzicht opgenomen voor alle steden van Nederland met meer dan 100.000 inwoners. Groningen steekt met 15% gunstig af bij steden als Den Haag (34.5%), Rotterdam (43.9%) en Amsterdam (37.7%). Deze vergelijking kan het vermoeden versterken, dat de zoveel grotere achteruitgang van het aandeel der katholieken in Groningen ten opzichte van deze en andere grotere steden niet zonder meer aan afval kan worden toegeschreven. Men vergelijke diagram 1a.

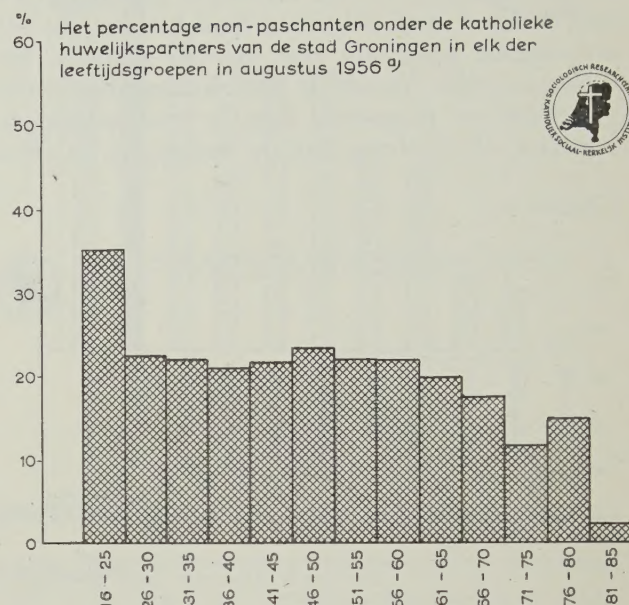
Toch mag de non-paschantie in Groningen niet verwaarloosd worden. Eind 1955 waren er in totaal 1.823 non-paschanten op een totaal van 12.149 katholieken boven de 7 jaar. Zo gezien bedraagt het percentage non-paschanten 15%. Beschouwen wij echter het aandeel van de gezinnen, die door de non-paschantie van een der huwelijkspartners zijn aangetast, dan komen wij tot een twee maal zo hoog percentage. Op de 3.660 huwelijken tussen twee katholieken of met een katholieke huwelijkspartner zijn er 1.151 d.w.z. 31.4% door non-paschantie aangetast. Onder de huwelijken tussen twee katholieken zijn er 277, waarbij beide ouders non-paschant zijn — dit komt in veruit de meeste gevallen voor — of één van beiden. Onder de gemengde huwelijken treft men 874 gezinnen aan, waarbij de katholieke vader of katholieke moeder niet meer practiseert.

IV. SOCIALE KENMERKEN VAN DE GROEP NON-PASCHANTEN

De doorwerking van de non-paschantie naar leeftijd, herkomst en beroep is bepaald aan de hand van een telling der gehuwde katholieken⁸⁾, waarbij een combinatie werd ontworpen van de gegevens der kerkelijke en civiele registratie. Deze tellingen zijn in de loop van 1956 verricht met een onderling verschil van ongeveer enkele maanden. Vooral ten aanzien van de kerkelijke registratie moet enig voorbehoud gemaakt worden. De lijst van de katholiek gedoopten, welke gehuwd waren en niet hun paasplicht vervulden, werd in eerste instantie samengesteld aan de hand van de bestaande parochie-registratie en de daarbij verstrekte mededelingen van de zielzorgers. Voor de verzameling van een aantal personalia was een vergelijking noodzakelijk met de civiele administratie, waarbij aan het licht kwam, dat sommige katholiek gedoopten — non-paschanten, die wél in de kerkelijke registratie waren opgenomen bij de civiele administratie niet meer als katholiek genoteerd stonden⁹⁾. De conclusies voor

het totaalbeeld van de groep non-paschanten zijn echter van dien aard, dat de hier genoemde tekorten in het basis-materiaal hierop weinig invloed uitoefenen. Dit geldt met name voor leeftijd en beroep en in mindere mate voor de herkomst.

DIAGRAM IV

⁹⁾ Van 3.1 % van het aantal non-paschanten was het geboortjaar niet bekend

Percentage of Catholic spouses, who do not fulfil their Easter duty, in Groningen in each age-group in August 1956.

Pourcentage des non-paschantes parmi les époux catholiques dans la ville de Groningue, dans chacun des groupes d'âge, en août 1956.

Der Prozentsatz der Nicht-Paschanten unter den katholischen Ehepartnern der Stadt Groningen in den verschiedenen Altersgruppen im August 1956.

Het percentage non-paschanten van de gehuwde katholieken in de verschillende leeftijdsgroepen loopt van de jongeren naar de ouderen sterk uiteen. In de jongste leeftijdsgroep is, zoals diagram 4 laat zien, een belangrijk grotere vertegenwoordiging van de non-paschanten aan te wijzen, dan in de oudere leeftijdsgroepen. Onder de gehuwde katholieken in de leeftijdsgroep van 25 jaar en jonger bedraagt de non-paschantie 34.7%, terwijl onder de 26-30 jarigen dit percentage 22.4% is. In de oudere leeftijdsgroepen ligt het percentage non-paschanten onder de gehuwde katholieken steeds ongeveer even hoog, nl. iets meer dan 20%. In de oudste leeftijdsgroepen valt een verdere daling van de non-paschantie aan te wijzen.

Aangezien hier niet de totale groep non-paschanten wordt beschouwd, doch alleen de non-paschanten onder de gehuwde katholieken, mag men uit de bovenstaande cijfers niet zonder meer concluderen tot een belangrijke toename van de non-paschantie

niet bij de parochie maar wél bij de gemeente vermeld staan; R.K. die noch bij de parochie, noch bij de gemeente vermeld zijn. De eerste categorie is door ons benu.. Voor enkele buurten werd de tweede categorie gecontroleerd. Een deel van deze katholieken had hun godsdienst bij de gemeente formeel laten wijzigen in 'geen' of stonden nooit als katholiek ingeschreven.

⁸⁾ De telling van 'gehuwde' katholieken werd uitgevoerd in verband met de nog nader aan te duiden hypothese van de gezinsobservantie.

⁹⁾ Theoretisch kunnen de volgende categorieën katholieken worden onderscheiden: R.K. die zowel bij de parochie als bij de gemeente als R.K. vermeld staan; R.K. die wél bij de parochie maar niet bij de gemeente vermeld staan; R.K. die

in de jongere leeftijdsgroepen. Enerzijds kunnen de non-paschanten relatief vroeger een huwelijk sluiten dan de paschanten, anderzijds kan een bepaalde beroepsgroep, in dit geval die van de arbeiders, dit verschijnsel veroorzaken, omdat in deze beroepsgroep relatief vroeg gehuwd wordt en een hoge mate van non-paschantie voorkomt. De afname, die in de oudste leeftijdsgroepen plaats vindt, zal enerzijds kunnen worden toegeschreven aan de werking van huwelijksontbindende factoren, anderzijds tengevolge van het feit dat een aantal non-paschanten op oudere leeftijd zijn banden met de kerk herstelt. Feit is in ieder geval, dat in de groep bestaande uit huwelijken een hoge mate van non-paschantie voorkomt in de jongere groepen, hetgeen voor een bijzondere gerichtheid van de pastoraal belangrijke aanwijzingen kan geven.

Bij de behandeling van de non-paschantie naar geboorteplaats (herkomst) wordt meestal gewezen op de hoge non-paschantie onder de allochtonen en de lagere onder de autochtone bevolking¹⁰⁾. Uit tabel 1 blijkt echter dat zich in Groningen een tegenovergestelde tendenz voordoet.

Tabel 1.

Het percentage non-paschanten onder de gehuwde katholieken in de stad Groningen naar geboorteplaats in 1956

Geboorteplaats	%
<i>Provincie Groningen:</i>	
stad Groningen	20.1
stedelijke kernen	8.4
platteland	16.1
<i>Overige provincies:</i>	
gemeenten met minder dan 50.000 inwon.	13.2
gemeenten met meer dan 50.000 inwon.	19.7
<i>Buitenland:</i>	30.8
<i>Totaal:</i>	17.9 ¹¹⁾

De non-paschanten blijken in Groningen juist het meest voor te komen onder hen die in Groningestad geboren zijn. Het percentage non-paschanten onder hen, 20.1%, wordt alleen overtroffen door het aandeel van de non-paschanten onder de in het buitenland geborenen (30.8%). Deze hoge non-paschantie onder de autochtone bevolking krijgt des te meer betekenis want we beseffen dat bijna de helft van het aantal gehuwde katholieken in de stad geboren is.

Een ongeveer gelijke mate van non-paschantie doet zich voor onder hen die in andere middelgrote en

grote gemeenten geboren zijn, nl. 19.7%, terwijl de non-paschantie onder de katholieke gehuwden uit de kleinere gemeenten en van het platteland gemiddeld steeds lager ligt.

Het voorgaande schijnt er op te wijzen dat het lang opgenomen zijn in het urbane levensmilieu van meer beslissende aard is geweest dan de overgang van gehuwde katholieken voor of na hun huwelijk van het platteland (globaal aangeduid door de gemeenten met minder dan 50.000 inwoners) naar de stad. Dit geldt met name voor de stad Groningen. Bezien wij tenslotte de groep gehuwde katholieke non-paschanten naar beroep dan valt, zoals te verwachten was, het betrekkelijk hoge percentage non-paschanten onder de arbeiders nl. 39.5% terstond op, een belangrijke overschrijding dus van de gemiddelde non-paschantie van 20.1% onder de katholieke mannelijke gezinshoofden met beroep. In de andere beroepsgroepen is de non-paschantie veel lager en ligt het percentage beneden het gemiddelde. Men vergelijk tabel 2.

Tabel 2.

Het percentage non-paschanten onder de gehuwde katholieke mannelijke gezinshoofden met beroep in de stad Groningen naar beroepsgroep in 1956 ¹²⁾.

Beroepsgroep	%
Intellectuelen	4.4
Bedrijfshoofden in de nijverheid	7.5
Oude middenstand	17.2
Nieuwe middenstand	10.8
Boeren	0.0
Arbeiders	39.5
Bedrijfshoofden/arbeiders ¹³⁾	13.7
<i>Totaal . . . . .</i>	<i>20.1</i>

Na de arbeiders is het percentage non-paschanten het hoogst onder de Oude Middenstand (17.2%). Men kan dit een merkwaardig verschijnsel noemen, omdat traditioneel gesproken de winkelstand in Nederland als goed godsdienstig bekend staat. Het is echter waarschijnlijk, dat onder deze beroepsgroep vele kleine zelfstandigen voorkomen, die soms in dezelfde minder gunstige economische omstandigheden verkeren als sommige categorieën van de arbeiders. Onder de Nieuwe Middenstand (10.8%) de Bedrijfshoofden in de nijverheid (7.5%) en de Intellectuelen (4.4%) zijn de percentages veel lager. Vatten wij de sociale kenmerken van de non-paschantengroep onder de katholieke gehuwden samen, dan komen vooral naar voren het lichte accent op de jongere leeftijdsgroepen, de sterke

¹⁰⁾ Vgl. o.a. A. VAN DER WEYER OFM CAP, *De religieuze praktijk in een Brabantse industriestad*, Assen v. Gorcum, 1955, 81 vv.

¹¹⁾ Van ongeveer een vierde deel van het aantal gehuwde non-paschanten kon de geboorteplaats niet worden nagegaan, omdat zij bij de gemeente niet als R.K. genoteerd stonden. De overige personalia (beroep en geboortejaar) konden aan de hand van de parochieregistratie worden aangevuld.

¹²⁾ Van 10.1% van het aantal mannelijke gezinshoofden met beroep, is het beroep niet bekend

¹³⁾ Van een aantal personen was niet duidelijk omschreven of zij zelfstandig, als bedrijfshoofd, of in loondienst werkzaam waren. Zij zijn in één categorie ondergebracht nl. bedrijfshoofden-arbeiders.

urbane bepaaldheid en het overwegend voorkomen in de arbeidersgroepen.

In het vervolg van deze studie zullen wij ons sterk beperken tot de bestudering van de arbeidersgroep, enerzijds omdat voor hen het aandeel non-paschanten bijna 40% bedraagt, anderzijds omdat 57.8% van de gehuwde katholieke non-paschanten tot de arbeidersgroep behoort.

V. NON-PASCHANTIE EN BUURT-MILIEU

Bij het onderzoek naar de non-paschantie zal men wat de arbeidersgroep betreft in belangrijke mate rekening moeten houden met het buurt-milieu. In Groningen treffen wij enige stadsdelen aan, die in overwegende mate door arbeiders bewoond worden. Een localisering naar wijken werd vastgesteld door het Centraal Bureau voor de Statistiek. Er vallen drie wijken op met een hoog percentage arbeiders nl. de Oosterparkwijk (71.2%), de Meeuwerderpolder (62.7%) en de Stadsparkwijk (54.5%). Ook in andere delen van de stad komen concentraties van arbeidersgezinnen voor, maar niet in die mate als in de genoemde wijken eenheden het geval is.

De Oosterparkwijk is een betrekkelijk jong stads-gedeelte, dat na de eerste wereldoorlog door het gemeentebestuur werd opgezet om die gezinnen, die óf door hun grootte óf door hun onmaatschap-pelijk gedrag niet in aanmerking kwamen voor de huizen van de woningbouwverenigingen, te huis-vesten. Rondom deze woningen werden door ge-meente en woningbouwverenigingen o.a. door de katholieke woningbouwvereniging "Concordia" woningen van goede kwaliteit gebouwd, maar toch behield het grotere geheel, dat nu de Oosterparkwijk vormt, een slechte reputatie, waarvan de "betere" gezinnen zich liever distantiëren. De Meeuwerderpolder is van veel ouder datum. Zij stamt uit de vorige eeuw, toen na de ontmanteling van de stad door particulieren goedkope woningen voor ar-beiders werden gebouwd met niet meer dan een of twee kamers. De tegenstelling in woningbouw tus-sen de beide wijken komt in tabel 3 zeer goed tot uitdrukking.

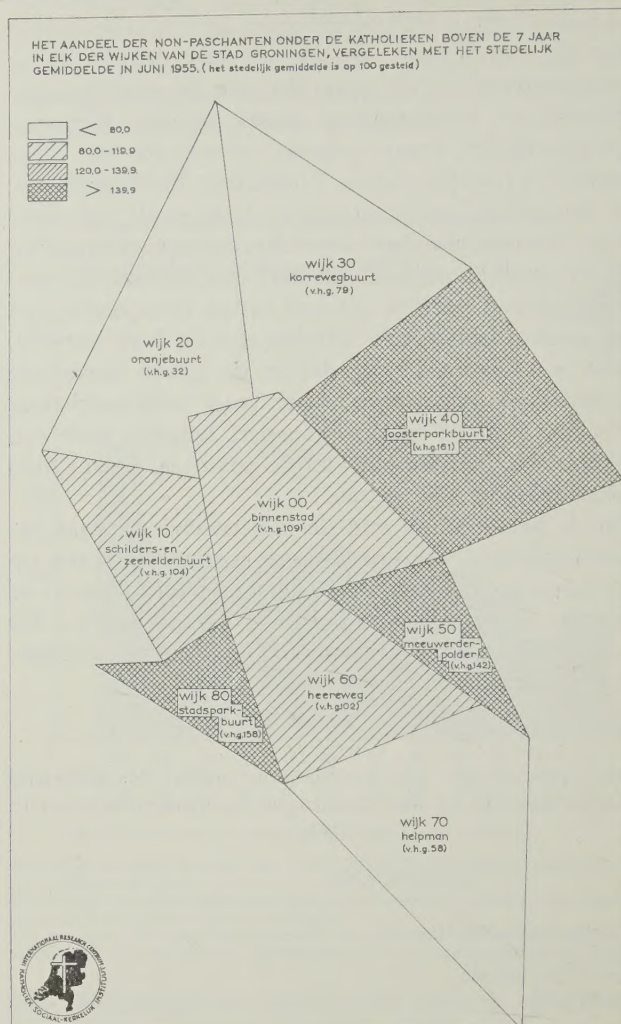
Tabel 3.

De samenstelling van de woningvoorraad in de Oosterparkwijk en de Meeuwerderpolder in 1947 ¹⁴⁾.

Aantal kamers per woning	Meeuwerder polder		Oosterpark- wijk	
	abs.	%	abs.	%
1—2	200	57	17	8
3—4	119	34	34	15
5—6	31	9	175	77
Totaal	350	100	226	100

¹⁴⁾ Vgl. J. HAVEMAN, *De ongeschoolde arbeider*, Assen 19,52 49 vv.

KARTOGRAM I

Proportion of Catholics over 7 years of age, who do not fulfil their Easter duty, in each administrative district of Groningen, in relation to the town-average in June 1955 (the town-average being established at 100).

Proportion des non-paschalisants parmi les catholiques au-dessus de l'âge de 7 ans dans chacun des quartiers de la ville de Groningue, par rapport à la moyenne de la ville en juin 1955 (la moyenne de la ville est établie sur 100).

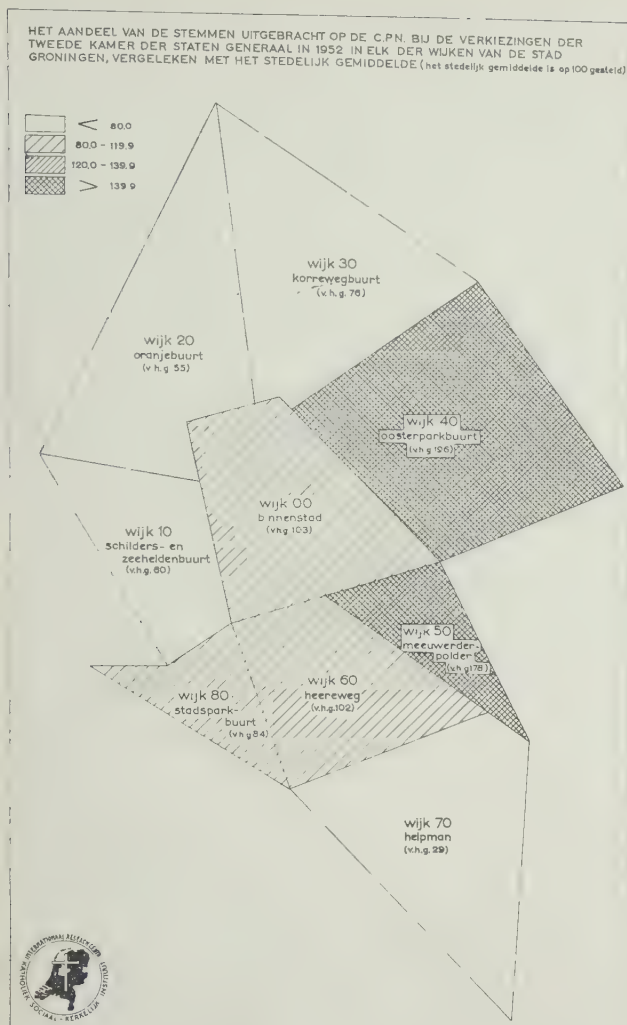
Der Anteil der Nicht-Paschanten an den Katholiken über 7 Jahre in den Stadtvierteln der Stadt Groningen, verglichen mit dem städtischen Durchschnitt im Juni 1955 (Durchschnitt der Stadt = 100).

Afgaande op de kwaliteit van de woningvoorraad in de Oosterparkwijk zou men niet vermoeden, dat deze buurt een minder gunstige reputatie heeft dan de Meeuwerderpolder, waar de kwaliteit der woningen een veel mindere allure heeft door het relatief hoge percentage een-en-twee-kamer woningen. De Stadsparkwijk tenslotte, die na 1920 tot stand is gekomen, heeft in het algemeen een betere sociale reputatie dan de twee eerstgenoemde.

Met de wijken in het Oosterpark, de Meeuwerderpolder en het Stadspark vallen in godsdienstig en politiek opzicht enige merkwaardige concentraties samen. Ten aanzien van de godsdienstige structuur is het opvallend, dat in de hier genoemde wijken de hoogste percentages non-paschanten voorkomen, terwijl deze zelfde lokale eenheden gekenmerkt worden door de hoogste aandelen buiten-kerkelijken. Naar de politieke structuur is het merkwaardig, dat

KARTOGRAM II

Proportion of votes cast in favour of the "C.P.N." (Communist party of the Netherlands) at the election for the Second Chamber of the States-General in 1952, in each administrative district of Groningen, in relation to the town-average (the town-average being established at 100).

Proportion des voix en faveur du "C.P.N." (Partie communiste néerlandaise) lors des élections de la Deuxième Chambre des États Généraux en 1952 dans chacun des quartiers de la ville de Groningue, par rapport à la moyenne de la ville (la moyenne de la ville est établie sur 100).

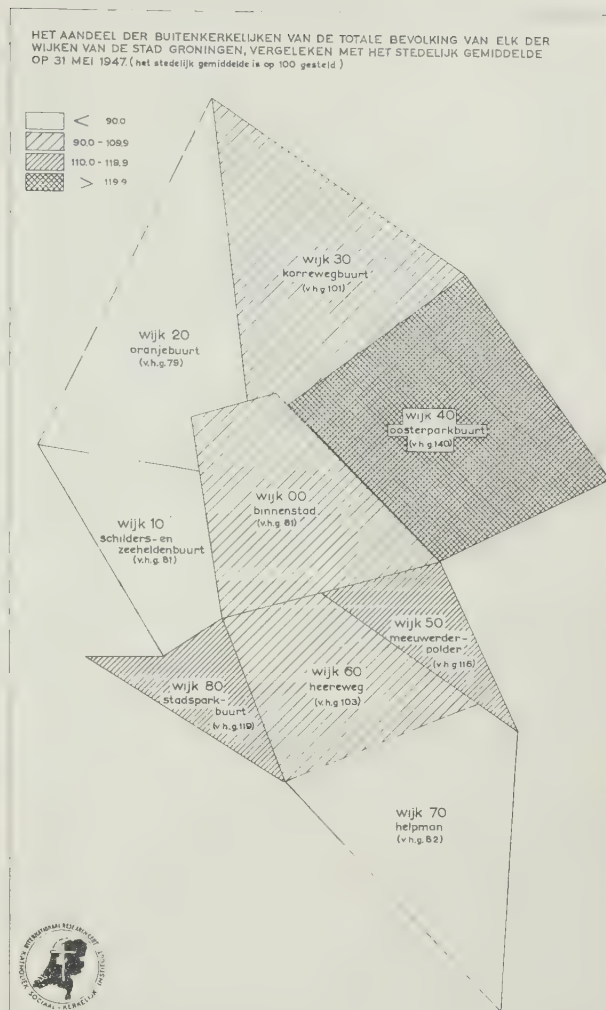
Der Anteil der abgegebenen Stimmen für die "C.P.N." (Kommunistische Partei Niederlande) bei den Wahlen zur Zweiten Kammer der General-Staaten im Jahre 1952 in den Bezirken der Stadt Groningen, verglichen mit dem städtischen Durchschnitt (Durchschnitt der Stadt = 100).

vooral in het Oosterpark en in de Meeuwerderpolder de hoogste percentages van de stemmen voor de Communistische Partij worden aangetroffen. Men vergelijkte de cartogrammen van de stad Groningen.

Als studie-object in dit artikel zal nu de Oosterparkwijk worden genomen, omdat juist hier deze typische sociale milieu-kenmerken worden aangetroffen. Deze immers scheppen wel zeer ongunstige milieu-voorwaarden voor het tot ontwikkeling komen en behouden van een goede kerkelijke observantie der katholieke arbeiders, die in deze buurt woonachtig zijn¹⁵).

¹⁵ Het gebied van onderzoek is van beperkter omvang dan de Oosterparkwijk, zoals deze door het C.B.S. werd omschreven bij de Volkstelling van 1947. Binnen de Oosterparkwijk werd dat deel gelocaliseerd, waar de genoemde verschijnselen zich in de meest extreme vorm voordeden.

KARTOGRAM III

Proportion of persons without religious affiliation in relation to the total population of each administrative district in Groningen, based on the town-average on May 31, 1947 (the town-average being established at 100).

Proportion des sans-religion comparée à la population totale de chacun des quartiers de la ville de Groningue, par rapport à la moyenne de la ville au 31 mai 1947 (la moyenne de la ville est établie sur 100).

Der Anteil der Konfessionslosen an der Gesamtbevölkerung der Beirke der Stadt Groningen, verglichen mit dem städtischen Durchschnitt am 31. Mai 1947 (Durchschnitt der Stadt = 100).

TWEDE HOOFDSTUK

NADERE BESTUDERING VAN DE OOSTERPARKBUURT

I. METHODIEK

De Oosterparkbuurt maakt deel uit van de Oosterparkwijk en kan als een zeer pregnante arbeidersbuurt gekarakteriseerd worden. Aan de nadere bestudering van de religieuze praktijk van het katholieke volksdeel in deze arbeidersbuurt laten wij thans enige opmerkingen over de methodiek voorafgaan.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat naast het buurtmilieu ook het gezinsmilieu in belangrijke mate bepalend is voor de kerkelijke observantie van de gelovigen. Zowel het gezin als de buurt zijn primaire groepsvormen, die een belangrijke vormende invloed kunnen uitoefenen op de individuen. De

aard en de ontwikkeling van non-paschantie, non-dominicantie, de contacten met de geestelijkheid enz. zijn in het algemeen zeker sterk sociaal geconditionneerd, doch een overwegende invloed van de ouders en van het gezinsmilieu kan hier wel verondersteld worden. "Het kind ontwikkelt zijn opvattingen van waarde en zijn ethische overtuiging binnen het gehele gevoelskader van affectie, trouw, identificatie, afhankelijkheid en vrees met betrekking tot de ouders. De onmiddellijke wereld heeft een normatief karakter"¹⁶). Deze theorie wordt onder meer bevestigd door een onderzoek van de bronnen der ethische concepties der kinderen, waaruit o.a. bleek dat de ouders hierop een veel grotere invloed hadden dan de onderwijzer. Uit deze theorie mag men zeker de hypothese afleiden, dat de godsdienstige observantie van de individuele gezinsleden in sterke mate bepaald wordt door de observantie van de ouders en andere broers of zusters.

Het is nu de bedoeling van deze studie om binnen de locale eenheid van de Oosterparkbuurt zo concreet mogelijk de relaties te beschrijven van de religieuze observantie der gezinsleden met het karakter van het gezin en de betrokken familie als geheel. Op deze wijze zal de hypothese, dat de religieuze observantie in sterke mate gezinsobservantie is, aan zekerheid winnen, al kan een volledige bewijskracht, gezien de locale beperktheid van deze studie, niet worden verkregen. Uitgaande van deze doelstelling laten wij de groep alleenstaanden, de gescheidenen en de weduwen buiten beschouwing om ons alleen tot de volledige gezinnen te beperken.

Het object, de religieuze observantie, wordt ook aan deze specifieke doelstelling aangepast door een onderscheid te maken tussen de plichten van de ouders en de kinderen. Juist als katholieke ouders hebben vader en moeder de ouderlijke plicht om hun kinderen te laten dopen en een katholieke opvoeding te geven, geconcretiseerd in het onderwijs aan een katholieke instelling, zo dit mogelijk is. Daarbij komen de persoonlijke plichten (Paasplicht en huwelijksinzegening). Voor de kinderen wordt hieraan nog toegevoegd de jaarlijkse Paasplicht, een persoonlijke plicht¹⁷). Er zijn uiteraard meerdere vormen van religieuze praktijk, doch tot de hiergenoemde zullen wij ons in dit gedeelte beperken. De bronnen voor deze nadere bestudering van de Oosterparkbuurt waren veel uitgebreider, dan die voor de situatie in de stad als geheel. Elk non-paschanten-gezin werd afzonderlijk geregistreerd in

een eigen cartotheek, welke langs verschillende wegen voortdurend werd aangevuld. De zeer goed verzorgde kerkelijke registratie van de St. Franciscus-parochie bood hiervoor een verantwoord uitgangspunt. Deze werd in eerste instantie aan de hand van de civiele administratie gecontroleerd en aangevuld betreffende een aantal personalia (geboorteplaats, leeftijd, datum burgerlijk huwelijk enz.). De notities, gemaakt door de parochiegeestelijkheid, werden getoetst aan de werkelijkheid door nieuwe persoonlijke bezoeken aan de geestelijken en eventueel aan katholieken, die krachtens hun functie in een caritatieve organisatie dichter bij de betrokken gezinnen stonden. Zo werden nauwkeurige feiten bekend over het ontvangen van het H. Doopsel, het H. Vormsel, de eerste H. Communie het al of niet bekeerd zijn op latere leeftijd, het vervullen van de paasplicht, katholiek of neutraal onderwijs, over de verkering van de oudere kinderen met een katholiek of niet-katholiek enz. Voorts kon ook een oude cartotheek benut worden van een jeugd-organisatie, het St. Franciscus Liefdewerk, dat betrekking had op de periode tussen 1926 en 1945.

Het zo verkregen materiaal had vooral betrekking op de actuele gezinssituatie. Om dit actuele beeld beter te kunnen interpreteren werden, eveneens met behulp van de zielzorgers en leken van de caritatieve organisaties (St. Vincentius, St. Franciscus Liefdewerk, Francisca Romano-werk, katholieke maatschappelijke werksters en gezinsverzorgsters), gegevens verzameld omtrent de religieuze observantie van grootouders (ouders van de gezinshoofden en hun echtgenoten) en broers en zusters van de gehuwde non-paschanten. Het materiaal werd tenslotte vervolledigd door speciale huisbezoeken van de wijkzielzorgers aan de hand van een daartoe opgesteld schema ter voorkoming van vergissingen. In sommige gevallen werd het bezoek niet ontvangen, zodat berust moest worden in het ontbreken van enkele gegevens.

Ons onderzoek verloopt nu als volgt. Eerst wordt een totaaloverzicht gegeven naar verschillende criteria van religieuze observantie van de katholieke gezinnen in de Oosterparkbuurt. Daarna volgt een eerste interpretatie o.a. aan de hand van een beschrijving van de gezinsomstandigheden in het verleden. Tenslotte volgt een beschouwing over de sociale en religieuze bindingen, die de bestudeerde gezinnen thans nog met de kerk hebben.

II. RELIGIEUSE OBSERVANTIE NAAR VERSCHILLENDE CRITERIA

A. ALGEMEEN OVERZICHT

Zoals reeds vermeld bestaan de katholieke gezinnen in de Oosterparkbuurt voor het grootste gedeelte uit arbeidersgezinnen. De civiele administratie vermeldde in 1956 een aantal van 168 mannelijke ge-

^{16a}) Vgl. A. OLDENDORFF, *De psychologie van het sociale leven*, Utrecht 1953, 116-117.

¹⁷) De ouderlijke plichten zowel ten aanzien van de opvoeding in het algemeen als ten aanzien van de voorkeur, die aan een katholieke school gegeven moet worden zijn vastgelegd in de C.I.C. canones 1113 en 1374. Men beschouwe deze laatste verplichting tegen de achtergrond van de bijzondere situatie van het katholiek onderwijs in Nederland.

zinshoofden met beroep in katholieke en gemengde huwelijken. Hiervan behoren er 108 tot de groep arbeiders en 30 tot de bedrijfshoofden-arbeiders. Deze laatste groep is praktisch geheel tot de arbeidersgroep te rekenen. Wij komen dus op een totaal van ongeveer 80% arbeidersgezinnen. Dit percentage kunnen wij ook ongeveer aanhouden voor de 175 gezinnen in de Oosterparkbuurt volgens de kerkelijke registratie, waarvan wij hier uitgaan, zodat het overwegend arbeiderskarakter van de katholieke gezinnen in deze buurt wel vaststaat.

Tabel 4.

De samenstelling van de huwelijken in de Oosterparkbuurt naar godsdienstige observantie en kerkelijke huwelijksinzegening in augustus 1956

HUWELIJKSSLUITING						
	Kerkelijk				Niet-kerk.	tot.
	beide pasch.	één pasch.	beide non-p.	tot.		
Huwelijken tussen twee katholieken						
1. van oorsprong	16	3	8	27	2	29
2. na bekering a)	12	4	22	38	1	39
Totaal	28	7	30	65	3	68
huwelijken waarin één katholiek						
1. van oorsprong	8	—	4	12	90	102
2. na bekering	1	—	—	1	4	5
Totaal	9	—	4	13	94	107
Algemeen totaal .	37	7	34	78	97	175

a) één van de ouders of beide ouders.

Wij spreken van 175 "katholieke" gezinnen d.w.z. één van beide huwelijkspartners of beide zijn katholiek. Het merendeel van deze gezinnen wordt gevormd door gemengde huwelijken. In slechts 68 van de 175 gezinnen zijn beide ouders katholiek, terwijl in 107 gezinnen één van de ouders niet-katholiek is. Onder de 68 gezinnen, waarvan vader en moeder katholiek zijn, treft men er 39 aan, waarvan één van de ouders (nl. in 37 gevallen) of beide ouders (nl. in 2 gevallen) op latere leeftijd tot het katholieke geloof zijn overgegaan. Onder de groep gemengde huwelijken komt dit verschijnsel veel zeldzamer voor. Hier treft men onder de katholieke huwelijkspartners slechts 5 bekeerlingen aan. Op het totaal aantal katholieke huwelijkspartners in de Oosterparkbuurt (243) treft men 46 bekeerlingen aan ofwel 18.9%, een opmerkelijk aandeel dus, waarmee ook in het verloop van deze studie rekening moet worden gehouden.

In religieus en sociaal opzicht zijn de 175 katholieke gezinnen van de Oosterparkbuurt hiermee in algemene zin getypeerd. Wij zullen thans de religieuze observantie nader beschouwen naar verschillende criteria.

B. NON-PASCHANTIE

Om de non-paschantie aan te duiden in de katholieke gezinnen van de Oosterparkbuurt gaan wij uit van de huwelijkspartners.

De non-paschantie ligt abnormaal hoog. Van de gehuwde katholieken is 70.4% non-paschant. Ten opzichte van de non-paschantie onder de arbeiders in de stad Groningen als geheel¹⁸⁾ (39.5%) kan hier toch wel een bijzondere afwijking geconstateerd worden. De non-paschantie enerzijds onder de katholieke huwelijken, anderzijds onder de gemengde huwelijken loopt zeer uiteen. Van de gemengd gehuwden practiseert vrijwel niemand meer. Van de in totaal 107 katholieken, die gemengd gehuwd zijn practiseren er slechts 9! Hoewel de observantie van de paasplicht onder de katholieke gehuwden hoger is, vervult ook binnen deze groep meer dan de helft zijn paasplicht niet. Van de 136 katholieken uit deze huwelijken practiseren er slechts 63.

Reeds uit deze eerste gegevens blijkt de grote mate van religieus verval, welke zich hier zowel onder de katholieke als onder de gemengd gehuwden demonstreert.

Passen wij hier nog het onderscheid op toe tussen de katholieken, die van oorsprong katholiek zijn, en de katholieke bekeerlingen dan blijkt de observantie van de paasplicht onder de laatste groep beduidend geringer te zijn dan onder de eerstgenoemde. Letten wij speciaal op de bekeerlingen in katholieke huwelijken, 41 in totaal, dan onderhouden hiervan slechts 12 hun paasplicht. Het percentage non-paschanten onder hen bedraagt dus 70.7%!! De non-paschantie onder de oorspronkelijke katholieken bedraagt 46.3%¹⁹⁾.

De drie beschouwingswijzen van de non-paschantie, die hier gevolgd zijn, geven ons nu reeds enig inzicht in de mate van religieus verval. De groep gezinnen, waarin één der ouders niet-katholiek is, laat de meest ernstige vorm van religieus verval zien. Hierna volgt de groep katholieke huwelijken, waarin een der huwelijkspartners een bekeerling is. De groep katholieke huwelijken, waarin beide huwelijkspartners van oorsprong katholiek zijn, biedt binnen deze verhoudingen nog het gunstigste beeld, ofschoon het percentage non-paschanten ook hier nog hoog is. Voor deze drie groepen bedragen de percentages non-paschanten respectievelijk 91.6%, 70.7% en 46.3%.

¹⁸⁾ Het vermelde percentage non-paschanten onder de arbeiders is berekend door uit te gaan van het aantal R.K. mannelijke gezinshoofden met beroep.

¹⁹⁾ De oorspronkelijk katholieken kunnen verder onderscheiden worden in huwelijkspartners die gehuwd zijn met een bekeerling en huwelijkspartners, die eveneens met een oorspronkelijke katholiek gehuwd zijn. De non-paschantie onder de eerste groep bedraagt 58.8% onder de tweede groep 39.6%. Hieruit blijkt, dat in de huwelijken waarvan één der ouders tot het katholieke geloof is overgegaan niet alleen de bekeerde partner, maar ook die oorspronkelijk katholieke partij een hoge mate van non-paschantie vertoont.

Van de 243 katholieke ouders in de Oosterparkbuurt zijn er 100 niet-kerkelijk gehuwd, d.w.z. 41.1%. Er is hier weer sprake van een bijzondere afwijking van deze buurt ten opzichte van de stad als geheel. Onder alle huwelijken in de stad Groningen, waarbij een katholiek betrokken is, treffen wij een percentage van 14.3% niet-kerkelijk gesloten huwelijken aan in 1955, hetgeen dus heel wat lager ligt dan de 41.1% in de Oosterparkbuurt. Tussen de katholiek en gemengd gehuwde katholieken treedt een markant verschil op. Onder de 136 katholieke ouders in katholieke huwelijken komen er slechts 6 voor, die niet kerkelijk gehuwd zijn d.i. 4.4%. Hetzelfde percentage voor de 107 gemengd gehuwden bedraagt echter 87.8%. Zoals bij het voorgaande criterium van de non-paschantie komt de groep gemengd gehuwde katholieken naar voren als dat gedeelte van de katholieke gezinnen in de Oosterparkbuurt, waar het religieus verval het verst is voortgeschreden: 91.6% non-paschanten en 87.8% in niet kerkelijk gesloten huwelijken. Bij de groep katholiek gehuwden is er een veel groter verschil tussen deze twee percentages. De mate van non-paschantie (46.3%) is reeds veel hoger dan het aandeel katholieken, dat niet kerkelijk gehuwd is (4.4%).

Tot nu toe hebben wij de persoonlijke plichten van de ouders nagegaan: de paasplicht en de plicht om het huwelijk kerkelijk te laten inzegenen. Alvorens ook voor de kinderen de observantie van deze persoonlijke plichten na te gaan, bestuderen wij de observantie van de zg. ouderlijke verplichtingen nl. om de kinderen katholiek te laten dopen en een katholieke opvoeding te geven.

D. DOOPSEL VAN DE KINDEREN

In die gezinnen, waar beide ouders paschant zijn, worden steeds de kinderen gedoopt en ontvangen zij ook een katholieke opvoeding, hier vooral geconcretiseerd in het volgen van katholiek onderwijs op de Lagere School. Wij laten deze gezinnen in de nu volgende twee punten dan ook buiten beschouwing en beperken ons tot de 138 gezinnen, waarin of één van beide ouders of beide ouders non-paschant

Tabel 5.

De observantie van de doopplicht in de huwelijken van de Oosterparkbuurt waarin een of beide ouders niet meer practiseren in augustus 1956.

Kinderen	HUWELIJKSSLUITING		
	kerkelijk	niet-kerkelijk	totaal
Niet gedoopt	1	62	63
Gedeeltelijk gedoopt	5	8	13
Allen gedoopt	35	13	48
Totaal	41	83	124

zijn. Het totaal voor het hier bestudeerde criterium van observantie wordt 124 omdat er 14 gezinnen worden aangetroffen zonder kinderen.

In 63 van de 124 gezinnen is géén van de kinderen gedoopt. Dit is dus in iets meer dan de helft van de gevallen. Er zijn slechts enkele gezinnen, waarin een deel van de kinderen gedoopt is (10.5%), terwijl nog in een vrij groot aantal alle kinderen gedoopt zijn nl. in 48 gezinnen ofwel 38.7%. De meest voorkomende houding is dus ófwel alle kinderen laten dopen ófwel géén der kinderen laten dopen. Deze twee categorieën kunnen wij nog nader aanduiden door het onderscheid tussen kerkelijk en niet kerkelijk gesloten huwelijken. Bij 35 van de 41 kerkelijk gesloten huwelijken werden alle kinderen gedoopt; bij 62 van de 83 niet kerkelijk gesloten huwelijken werd géén van de kinderen gedoopt. Aangezien echter de kerkelijke huwelijken vrijwel alle huwelijken tussen twee katholieken zijn en de niet kerkelijke huwelijken ongeveer samenvallen met de gemengde huwelijken, kunnen wij dus vaststellen, dat het verschijnsel van non-observantie, het niet laten dopen van de kinderen, in de Oosterparkbuurt voornamelijk voorkomt bij de niet kerkelijk gesloten gemengde huwelijken. Het gaat hier dus over niet-practiserende gezinnen, waarin een der ouders niet-katholiek is. Zij zijn niet "met hun huwelijk" naar de kerk gegaan en hun kinderen brengen zij evenmin naar de kerk voor het doopsel.

E. KATHOLIEKE OPVOEDING EN ONDERWIJS

Als indicatie voor de katholieke opvoeding van de kinderen, waartoe de katholieke ouders verplicht zijn, wordt hier de deelname van de kinderen aan katholieke instellingen voor Lager Onderwijs genomen. Deze indicatie is voor de stad Groningen, waar voldoende katholieke lagere scholen aanwezig zijn en de factor afstand niet van invloed is, zeker verantwoord²⁰⁾.

In die gezinnen, waarin geen van de kinderen gedoopt werd, kwam het niet voor, dat één van de kinderen later een katholieke lagere school bezocht. We bepalen ons daarom tot die 61 gezinnen, waarin tenminste een deel van de kinderen gedoopt werd. Van deze 61 gezinnen telden er 5 geen kinderen, die de leeftijd van de lagere school hadden bereikt. Het uitgangspunt voor deze studie is dus een 56-tal gezinnen.

Van de 56 gezinnen, waarin tenminste een deel van de kinderen was gedoopt, ging in 18 gevallen géén van de kinderen meer naar de lagere school, in 11 gevallen een deel en in 27 gevallen alle kinderen. Het laten dopen van de kinderen is er dus in het geheel geen waarborg voor, dat de kinderen later

²⁰⁾ Vgl. rapport No. 160 K.S.K.I.: *Katholieke Lager en Voortgezet Onderwijs in de gemeente Groningen*, Den Haag 1956.

ook katholiek lager onderwijs zullen volgen. Men krijgt zelfs de indruk dat de observantie verslapt naarmate de huwelijksduur langer is. Dit blijft echter een indruk omdat het over twee geheel verschillende vormen van observantie gaat.²¹⁾

Het hier geconstateerde verschil tussen de doopsel-observantie en de opvoeding-onderwijs-observantie doet zich zowel voor onder de kerkelijk gesloten huwelijken als onder de niet-kerkelijk gesloten huwelijken. Men vergelijk tabel 6.

Tabel 6.

De observantie van de plicht de kinderen naar een instelling voor katholiek lager onderwijs te sturen in de gezinnen van de Oosterparkbuurt waarin één of beide ouders niet meer practiseren in augustus 1956.

(Gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen werd gedoopt).

Kinderen	HUWELIJKSSLUITING		
	kerkelijk	niet-kerkelijk	totaal
Alle naar een niet-katholieke school .	6	12	18
Een deel naar de katholieke school .	11	—	11
Alle naar de katholieke school .	21	6	27
Totaal	38	18	56

F. NON-PASCHANTIE VAN DE KINDEREN

Beperkten wij ons bij het onderzoek naar de onderwijs-observantie tot de gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen werd gedoopt, bij het onderzoek naar dit laatste observantie-criterium beperken wij ons tot die gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen de lagere school bezocht, omdat de kinderen uit de gezinnen waarin geen van de kinderen een katholieke lagere schoolopleiding genoot, geen van allen practiseerde.

Het aantal gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen naar een katholieke lagere school ging, bedraagt in totaal 38. Aangezien wij de practisatie van de kinderen na het bezoeken van de lagere school als uitgangspunt nemen, moeten op dit aantal van 38 gezinnen, die gezinnen in mindering worden gebracht waarin geen van de kinderen de lagere school verlaten heeft.

Van de resterende 31 gezinnen, waarin tenminste een deel van de kinderen de katholieke lagere school nog bezocht, practiseerde in 17 gevallen geen van de kinderen meer; slechts in 3 gevallen practiseerden

²¹⁾ Deze indruk laat vele differentiaties buiten haar gezichtskring zoals de geconvalideerde huwelijken. Deze huwelijken zijn oorspronkelijk alleen burgerlijk gesloten, worden eerst later kerkelijk ingezegend, waarna de katholieke ouders gaan pascheren, de kinderen worden gedoopt en naar een katholieke school gezonden. De geleidelijke verzwakking van de religieuze observaties wordt hier dus tijdens het huwelijk onderbroken.

alle kinderen. Hieruit moge blijken dat dit laatste criterium de meest zwakke graad van observantie aangeeft. Vergelijk verder tabel 7.

Tabel 7.

De mate van non-paschantie onder de kinderen uit de huwelijken van de Oosterparkbuurt waarvan één of beide ouders niet meer practiseren in augustus 1956.

(Gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen naar een katholieke lagere school ging).

Kinderen na de lagere school	HUWELIJKSSLUITING		
	kerkelijk	niet-kerkelijk	totaal
Alle kinderen non-paschant . . .	16	1	17
Een deel van de kinderen non-paschant	9	2	11
Alle kinderen paschant	1	2	3
Totaal	26	5	31

G. SAMENVATTING

In het voorafgaande is een zeer genuanceerd beeld ontstaan van de religieuze observantie van de 175 katholieke gezinnen in de Oosterparkbuurt. Getracht werd zo concreet mogelijk de relaties te beschrijven van de religieuze observantie der gezinsleden, ouders en kinderen, met het karakter van het gezin. Daartoe werd de religieuze observantie niet alleen bepaald aan de hand van de non-paschantie, zoals gewoonlijk geschiedt, doch werden tevens een aantal samenhangende observantie-criteria aangevend. De resultaten van ons onderzoek geven thans aanleiding tot een onderscheid tussen drie gezinstypen: beide huwelijkspartners katholiek-paschant; beide huwelijkspartners katholiek en een van beiden of beiden non-paschant; gemengd huwelijk en de katholieke huwelijkspartner non-paschant.

a. Van de 175 onderzochte gezinnen behoren er slechts 28 tot het eerste gezinstype, waarbij beide ouders katholiek zijn en hun paasplicht vervullen. Alle huwelijken zijn hier kerkelijk ingezegend, alle kinderen zijn katholiek gedoopt en bezochten later een instelling voor katholiek Lager Onderwijs²²⁾. Deze 28 gezinnen maken dus het kleine gedeelte uit van de totaalgroep van katholieke gezinnen in de Oosterparkbuurt, waarbinnen de religieuze observantie nog bewaard is gebleven ondanks de negatieve invloed van het dominerend sociaal milieu, de non-observantie der andere katholieke gezinnen en het hoge aandeel van de buitenkerkelijken.

b. In 40 van de 175 gezinnen zijn beide ouders katholiek en is één van beiden of zijn beiden non-paschant. Deze huwelijken zijn bijna alle (op drie na) kerkelijk gesloten. Hierin wijken zij dus niet af van

²²⁾ Niet onderzocht werd in hoeverre de kinderen uit de huwelijken, waarin beide ouders paschant zijn later practiseerden.

het eerstgenoemde gezinstype. Er treden echter wel afwijkingen op in de samenhangende observantie-criteria. In 40 van de 41 gezinnen (incl. één kerkelijk gesloten huwelijk van een katholiek en een niet-katholiek) werd tenminste een deel van de kinderen gedoopt. De afwijking voor dit observantie-criterium is dus praktisch nog te verwaarlozen. Een duidelijker verzwakking treedt op bij de beschouwing van de plicht de kinderen katholiek lager onderwijs te laten volgen. Wanneer geen van de kinderen in een gezin gedoopt is, volgt ook geen van hen een katholieke lagere school, maar wanneer tenminste een deel van de kinderen gedoopt is, blijkt ook hiervan een deel geen katholiek lager onderwijs te volgen.

Een nog verdere verzwakking treedt op bij de beschouwing van de latere observantie van de paasplicht van de kinderen zelf. In de gezinnen waarin geen van de kinderen nog naar een katholieke lagere school ging, practiseerde later geen van de kinderen, maar ook van de gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen een katholieke lagere school bezocht bleek een groot deel in het geheel niet meer te practiseren. Hoewel de observantie van de doopplicht en de plicht de kinderen naar een instelling voor katholiek lager onderwijs te sturen voor deze gezinnen betrekkelijk gunstig genoemd kan worden kon echter het grootste deel van de kinderen uit deze huwelijken niet als practiserend lid van de kerk behouden blijven. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de persoonlijke relatie ouders-kinderen binnen deze gezinnen van beslissende betekenis is geweest voor de paschantie en dominicantie. Hierdoor wint onze hypothese, dat de religieuze observantie in sterke mate gezinsobservantie genoemd kan worden, aan zekerheid.

c. Het grootste deel van deze 175 gezinnen, nl. 107, behoort tot het derde gezinstype, waarbij een der ouders niet-katholiek is en de katholieke huwelijkspartner non-paschant is²³). Terstond zien wij hier een belangrijke afwijking van de twee eerstgenoemde gezinstypen: op 13 na zijn al deze huwelijken niet voor de kerk gesloten. Reeds bij de stichting van deze gezinnen was er dus geen relatie met de kerk, hetgeen zich bij de nakoming van de andere observanties duidelijk demonstreert. Zagen wij bij het voorgaande gezinstype dat slechts in één van de 41 gezinnen geen van de kinderen werd gedoopt, bij dit laatste gezinstype is dit in 62 van de 83 gevallen het geval. Dezelfde tendenz treedt naar voren bij de beschouwing van de plicht de kinderen een katholieke lagere school te laten bezoeken. Bij het voorgaande gezinstype ging van de 38 gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen werd gedoopt in 5 gevallen geen van de kinderen naar een katholieke lagere school. Bij dit derde gezinstype

ging van de 18 gezinnen waarin tenminste een deel van de kinderen werd gedoopt zelfs in 12 gevallen geen van de kinderen meer naar een instelling voor katholiek onderwijs.

Dat ook voor dit gezinstype de practisatie van de kinderen vrijwel te verwaarlozen is, behoeft nauwelijks nader betoog. De kinderen uit gezinnen waar geen van de kinderen naar een katholieke lagere school werd gestuurd, vervulden geen van allen na het bezoek van de lagere school nog hun paasplicht. De kinderen uit de gezinnen waarin een deel van de kinderen nog een katholieke lagere school bezocht vertonen eveneens een verdergaande verzwakking van de observantie van de paasplicht. Het kleine getal gezinnen dat hier echter bij betrokken is, in totaal 5, laat geen steekhoudende conclusies toe. Het moge duidelijk zijn dat het hier besproken derde gezinstype in kerkelijke observantie het zwakst is. De meeste der huwelijken zijn niet kerkelijk ingezegend, in het merendeel van de gevallen zijn de kinderen in het geheel niet gedoopt en in een nog groter aantal gevallen is geen van de kinderen naar een katholieke lagere school gezonden. Slechts in een zeer gering aantal gevallen practiseert later een deel of alle kinderen.

Voorlopig kunnen wij hier concluderen, dat de religieuze observantie in sterke mate geïnterpreteerd kan worden als gezinsobservantie. De ethische en religieus-kerkelijke concepties van de ouders erf hun feitelijk gedragspatroon hebben een overwegende invloed op het kind. Geldt dit voor de relatie ouders-kinderen, ook de relatie tussen de huwelijkspartners is in dit opzicht sterk wederkerig²⁴). Van de 68 gezinnen, waarin beide huwelijkspartners katholiek zijn, waren er 40 met één van beide ouders of beide non-paschant. Dit laatste verschijnsel, beiden non-paschant, komt echter veel frequenter voor: in 33 gezinnen zijn beide ouders non-paschant, in 7 één van beiden.

III. INTERPRETATIE VANUIT HET VERLEDEN

A. RELIGIEUZE OBSERVANTIE IN HET VROEGERE GEZINSMILIEU

Bij de bestudering van de religieuze observantie in de Oosterparkbuurt te Groningen kwam de invloed van de relatie ouders-kinderen sterk naar voren, zodat het zeer waarschijnlijk is, dat de religieuze praktijk in het gezinsmilieu normatief gaat worden voor de kinderen, die later een gezin gaan stichten. Deze hypothese zou eveneens getoetst kunnen worden aan de relatie, die de actuele ouders met de grootouders hebben gehad en met hun broers en zusters. Met andere woorden: hoe was de religieuze praktijk in het vroegere gezinsmilieu, bij de ouders van de katholiek gedoopte vaders en moeders in de Oosterparkbuurt en bij hun broers en zussen, die in Groningen of elders een gezin hebben gesticht?

²³) Het aantal katholieken in gemengde huwelijken, dat nog practiseert (9 van de 107) is te verwaarlozen.

²⁴) Voor de samenhang in de observantie van de beide huwelijkspartners vergelijk men noot 17.

In de 175 katholieke gezinnen van de Oosterparkbuurt komen 138 gehuwde non-paschanten voor die van oorsprong katholiek zijn. Voor 3 van hen kon de religieuze praktijk in het vroegere gezinsmilieu niet achterhaald worden. Wij gaan dus uit van 135 non-paschanten.

Van het totaal aantal katholiek gedoopte non-paschante huwelijkspartners kwam 56.3% uit een vroeger gezinsmilieu, dat reeds wat de ouders betreft, door non-paschantie was aangetast. Van een determinerende relatie ouders-kinderen kan hier niet worden gesproken, omdat toch nog altijd 43.7% van de nu non-paschante huwelijkspartners uit gezinnen voorkomen, waar de ouders paschant waren. Anders wordt het beeld echter, wanneer wij het volledige vroegere gezinsmilieu bezien en ons niet alleen tot de ouders beperken, doch hierbij ook de broers en zusters betrekken. Dan blijkt 80.7% van de katholieke non-paschante huwelijkspartners uit gezinsmilieus te komen, waarin óf de ouders beiden of één van beiden- óf de broers en zusters ten dele of geheel-niet practiseerden²⁵). De katholieke huwelijkspartners, die een kerkelijk huwelijk hebben gesloten, — in zekere zin "de betere groep" gezinnen in de Oosterparkbuurt —, komen overwegend uit een vroeger gezinsmilieu voort, dat beter practiseerde. Men vergelijk tabel 8.

Van de bestudeerde non-paschante huwelijkspartners in de Oosterparkbuurt komt dus ruim viervijfde deel uit gezinsmilieus, die reeds op een of andere wijze door non-paschantie was aangetast. Interpretatief is dit feit zeker van betekenis.

Tabel 8.

De observantie van de paasplicht van de ouders, broers en zusters van de gehuwde non-paschanten in de Oosterparkbuurt in augustus 1956.

FAMILIE		HUWELIJSINZEGENING		
ouders	broers/ zusters	kerkelijk	niet-kerkelijk	totaal
P	P	14	12	26
P	Ged. P	7	20	27
P	N.P.	4	2	6
Ged. P	P			
Ged. P	Ged. P	2	13	15
Ged. P	N.P.	1	9	10
N.P.	P			
N.P.	Ged. P	6	8	14
N.P.	N.P.	9	28	37
Totaal		43	92	135a)

a) In 3 gevallen was de observantie van de ouders, broers en zusters niet bekend.

²⁵) Een grotere evidentie was hier zeker bereikt, wanneer de huwelijken tussen twee paschanten, met name de kinderen uit deze gezinnen, als controle-groep had kunnen fungeren. Deze gegevens waren echter niet in het kader van dit onderzoek bekend.

Bij de bestudering van de stad Groningen als geheel werd vastgesteld dat het verblijf in het urbane levensmilieu van meer doorslaggevende betekenis moet zijn geweest dan de overgang van het platteland naar de stad. De situatie in de Oosterparkbuurt bevestigt deze algemene vaststelling, want van de in de stad Groningen geboren gehuwde katholieken is 82.7% non-paschant, terwijl hetzelfde aandeel onder de buiten de stad Groningen geboren 66.7% bedraagt²⁶). De betekenis van deze uiteenlopende percentages non-paschanten wordt ook hier onderstreept door het feit dat het grootste deel van de gehuwde katholieken binnen de stad geboren is, nl. 64.9%. Hieruit mogen we afleiden dat het proces van het langzamerhand verzwakken van de banden met de kerk zich voor een zeer belangrijk deel in Groningen-stad moet hebben afgespeeld.

Ten aanzien van de mate van non-paschantie in de Oosterparkbuurt blijkt dus de migratiefactor niet van doorslaggevende betekenis te zijn. Bij een andere beschouwingswijze, nl. in verband met de religieuze praktijk in het vroegere gezinsmilieu komt de invloed hiervan echter wel sterk naar voren. Men vergelijk tabel 9.

Tabel 9.

De geboorteplaats van de katholieke ouders in de Oosterparkbuurt in augustus 1956.

OBSERVANTIE VAN DE PAASPLICHT			
Geboorteplaats	paschant	non-paschant	totaal
Groningen-stad . .	26	124	150
Buiten Groningen-stad	27	54	81
Totaal	53	178	231

Wanneer van de non-paschante ouders in de Oosterparkbuurt de personen, die buiten de stad Groningen geboren zijn uit een minder aangetast milieu afkomstig zijn dan de personen, die binnen de stad Groningen zijn geboren dan zou men hieruit kunnen afleiden, dat de migratie-beweging naar de stad, de aanpassingsmoeilijkheden daarmee gepaard gaande, een extra-factor hebben gevormd in het proces van de non-paschantie. Van de 99 non-paschante gezinnen, die in de stad Groningen zijn geboren, komt 11.1% uit een volledig practiserend milieu, terwijl de gezinnen, die afkomstig zijn van buiten de stad voor 41% uit een volledig practiserend milieu stammen. Het non-paschantie-proces blijkt dus in het tweede geval een sneller tempo te hebben gehad dan in het eerste, dat zeer waar-

²⁶) Wegens té kleine aantallen werd de groep, die buiten de stad Groningen is geboren niet onderverdeeld naar stad en platteland.

schijnlijk is toe te schrijven aan de bijzondere invloed van de migratie-factor in het verleden. Tot nu toe werden de waarneembare uitingen van de godsdienstige observantie bestudeerd, voorzover zij als groepsuitingen quantificeerbaar waren. In de nu volgende gedeelten zal de kwalitatieve benadering steeds meer gaan overwegen.

IV. RELIGIEUSE PRACTIJK EN BANDEN MET DE KERK

Na de interpretatie vanuit het verleden volgt thans nog een beschouwing over de perspectieven voor de toekomst. De religieuze non-observantie is vastgesteld aan de hand van een aantal feitelijke criteria, die betrekking hadden op de waarneembare gedragingen van de katholieke gedoopten. Een groot deel van de non-paschanten verkeert in een staat, waarin zij hun kerkelijke plichten, voorzover dit het ontvangen van de sacramenten betreft, niet kunnen vervullen, ofwel door een niet voor de kerk gesloten huwelijk ofwel door andere omstandigheden. Direct is aan een dergelijke situatie, ook bij een eventuele welwillendheid van de zijde der non-paschanten individueel gezien, geen einde te maken. Naast de feitelijke observantie is er dus nog een terrein van onderzoek, dat betrekking heeft op de "houding" van de betrokkenen ten opzichte van de kerk, waarin zij gedoopt zijn en waartoe zij als zodanig ook "behoren".

Voor twee belangrijke groeperingen van de non-paschante ouders in de katholieke gezinnen van de Oosterparkbuurt zullen wij thans nog deze "houding" trachten vast te stellen aan de hand van de beoordelingen van de zielzorgers en parochianen, welke deze non-paschanten hebben bezocht, hun uitlatingen en reacties hebben waargenomen en vastgelegd.

Op grond van het zo verkregen sterk kwalitatief bepaalde materiaal werden de non-paschante oudersparen in drie categorieën ingedeeld:

Geen verzoeningsgezindheid: Bij geen van beide ouders is de wil aanwezig om de banden met de kerk te herstellen.

Welwillendheid: Tenminste bij één der ouders is de

wilsgesteltenis aanwezig om de banden met de kerk te herstellen.

Contact met de kerk: Bij beiden leeft de wens om de banden met de kerk te herstellen.

Deze categorieën zullen thans worden vastgesteld voor twee groeperingen van gezinnen: voor de huwelijken tussen twee katholieke non-paschanten en voor de gemengde huwelijken, waarin de katholieke huwelijkspartner niet practiseert. Deze groeperingen stemmen overeen met het tweede en derde gezinstype, welke naar voren kwamen na de bestudering van de religieuze praktijk naar de verschillende criteria. In het eerste geval gaat het om 37 oudersparen, die allen hun huwelijk voor de kerk hebben gesloten. In het tweede geval betreft het 94 huwelijkspartners, in gemengde huwelijken, die niet voor de kerk werden gesloten.

A. HUWELIJKEN TUSSEN TWEE KATHOLIEKEN

In tabel 10 is een overzicht opgenomen van de verschillende "houdingen", die de katholieke non-paschante ouders aannemen tegenover een eventueel herstel van hun banden met de kerk.

De gezinnen *zonder verzoeningsgezindheid*, die bij gevolg het verst van de kerk verwijderd zijn, hebben een licht overwicht. Noch bij de ouders noch via de kinderen was hier sprake van een actieve verbinding met de kerkelijke gemeenschap. Over deze gezinnen hoorde men opmerkingen als "de man staat er te ver van af"; "voorzover de herinnering gaat is hij nooit in de kerk geweest"; "de moeder is belust op avontuurtjes en kan niet tot een terugkeer bewogen worden". Zowel absoluut als relatief zijn onder deze categorie de gezinnen het sterkst vertegenwoordigd, waarin de vader van oorsprong katholiek is en de moeder een bekeerling.

Welwillend zijn twaalf gezinnen. Minstens bij één der ouders was er een positieve wilsgesteltenis aanwezig. In verschillende gezinnen wordt de goede wil van de ene huwelijkspartner gefrustreerd door de negatieve houding van de andere. Enige voorbeelden: "Hij is anti, zij welwillend"; "Hij heeft de kapelaan eruit gezet, zij is niet kwaad"; "Hij is praktisch nooit in de kerk geweest, zij jarenlang wel"; "Er moet iets gebeurd zijn . . . hij is daar schijnbaar wel

Tabel 10.

De "houdingen" die de katholieke non-paschante ouders in de kerkelijk gesloten huwelijken tussen twee katholieken van de Oosterparkbuurt tegenover een eventueel herstel van hun banden met de kerk aannemen (augustus 1956).

	Beide van oorsprong katholiek	Man van oorsprong katholiek	Vrouw van oorsprong katholiek	Beide bekeerd	Totaal
Geen verzoenings-gezindheid	1	8	3	2	14
Welwillendheid	5	5	2		12
Contact met de kerk	5	3	3		11
Totaal	11	16	8	2	37

overheen en wilde voor enige jaren zijn plichten weer vervullen, maar hij is niet tegen zijn vrouw opgewassen, met wie nog niets te beginnen is".

In het kleinste aantal gezinnen is er *contact met de kerk*. Ofwel een der ouders onderhield zijn paasplicht ofwel niet practiserende ouders lieten hun kinderen toch een katholieke school bezoeken en stuurden hen naar de kerk.

Overzien wij deze gezinnen met non-paschante ouders, die hun huwelijk voor de kerk gesloten hebben, dan is de groep zonder enige verzoeningsgezindheid het grootst en wordt deze op de voet gevolgd door de twee andere groeperingen. Het meest gunstig was de situatie in gezinnen, waarin de beide ouders van oorsprong katholiek waren; het minst gunstig wanneer de vader van oorsprong katholiek was en de moeder een bekeerlinge. Ofschoon verschillende ouders elders waren geboren, bleken zij vanaf het begin van hun huwelijk in de stad Groningen te hebben gewoond. Tijdens het huwelijk heeft het religieus verval plaats gehad met uiteraard een weerslag op het gehele gezin.

B. GEMENGDE HUWELIJKEN

De katholieke huwelijkspartners in deze gemengde huwelijken zonder kerkelijke huwelijkssluiting worden in de volgende tabel 11 aangeduid naar het geslacht van de katholieke partner.

Tabel 11.

De 'houdingen' die de katholieke non-paschante ouders in de niet-kerkelijk gesloten gemengde huwelijken van de Oosterparkbuurt aannemen tegenover een eventueel herstel van hun banden met de kerk (augustus 1956).

	Man katholiek	Vrouw katholiek	totaal
Geen verzoenings- gezindheid	30	27	57
Welwillendheid . . .	11	17	28
Contact met de kerk	6	3	9
Totaal	47	47	94

Zonder *verzoeningsgezindheid* toonde zich meer dan de helft van deze gemengde gezinnen. Dit geldt zowel voor gezinnen met een vrouwelijke of mannelijke katholieke huwelijkspartner. Van de 30 gezinnen met een katholieke vader had deze: in 21 gevallen voor de civiele administratie verklaard, dat hij niet meer tot een kerkgenootschap wenste gerekend te worden, waaruit dus duidelijk zijn houding tot de kerk blijkt. In 9 gevallen was dit weliswaar niet formeel verklaard, maar zou hij toch "nergens van willen weten". Slechts in één geval nam de man deel aan de godsdienstoefening van een andersdenkende groepering.

Van de 27 gezinnen met een katholieke moeder werd in 17 gevallen aan de civiele administratie verklaard,

dat men niet meer tot een kerkgenootschap wilde behoren. Tien andere katholieke moeders hadden bij het huisbezoek laten weten, dat zij niet op contact met de kerk gesteld waren. In twee gevallen nam de moeder deel aan bijeenkomsten van andersdenkenden.

Enige *welwillendheid* met name van de zijde van de katholieke moeder werd in een derde van de gezinnen getoond. Hier is er ook positieve medewerking van de niet-katholieke huwelijkspartner nodig. De goede wil bij de katholieke partij stuit dan vaak af op onwil van de niet-katholieke partij. Een vader maakte zich bijv. enige jaren geleden zorgen over het niet-gedoopt zijn van de kinderen, maar hij werd overheerst door zijn vrouw, die hem in dit opzicht tegenwerkte. Vroeger was zij dienstbode geweest in een katholiek gezin en had een grote hekel aan het katholicisme gekregen. Het kan echter ook zijn, dat een voorafgaand niet ontbonden huwelijk een oplossing in de weg staat.

Contact met de kerk is er in deze tweede groep gezinnen maar sporadisch. Als er contact is, dan komt dit meer voor in gezinnen met een katholieke vader dan in die met een katholieke moeder. Soms gaat de katholieke huwelijkspartner naar de kerk, ook al kan hij geen sacramenten ontvangen. Soms bestaat er echter alleen maar een band met de kerk via de kinderen, die naar een katholieke school gaan en practiseren.

Van deze niet-kerkelijk gesloten gemengde huwelijken vertoont dus het grootste deel geen verzoeningsgezindheid ten opzichte van de kerk. Bij de mannen onder de gemengd gehuwden lagen de verhoudingen in dit opzicht iets extremer dan bij de vrouwen. Al deze hier bestudeerde 94 gemengde huwelijken werden in Groningen gesloten. Slechts bij enkele gezinnen was er contact met de kerk. De binding aan het vroeger ouderlijke milieu of het eigen gezinsmilieu speelde hier de voornaamste rol.

C. SAMENVATTING

In tabel 12 wordt een samenvattend overzicht gegeven van de 131 gezinnen, die in het voorafgaande zijn bestudeerd.

Tabel 12.

De 'houdingen' die katholieke non-paschante ouders in de kerkelijke huwelijken tussen twee katholieken en in de niet-kerkelijke huwelijken met een niet-katholiek van de Oosterparkbuurt aannemen tegenover een eventueel herstel van hun banden met de kerk (augustus 1956)

	kerkelijke huwelijken	niet- kerkelijke huwelijken	totaal
Geen verzoenings- gezindheid	14	57	71
Welwillendheid . . .	12	28	40
Contact met de kerk	11	9	20
Totaal	37	94	131

Het merendeel wil geen verzoening met de kerk. Dit grote getal wordt vooral bepaald door de niet-kerkelijke gemengde huwelijken (61%). In de categorie met een welwillende houding van een der huwelijkspartners nemen zowel de huwelijken tussen twee katholieken als de gemengde huwelijken een tussenpositie in. In beide gevallen werd de goede wil van de ene partij gefrustreerd door de houding van de andere. Vooral onder de niet-kerkelijk gesloten gemengde huwelijken is er weinig contact met de kerk. Was er hier contact, dan openbaarden deze katholieke gedoopten, die sacramenteel gezien hun plichten niet konden waarnemen, hun goede houding door 's zondags naar de kerk te gaan.

V. *SAMENVATTENDE INTERPRETATIE EN PERSPECTIEVEN*

Bij de nadere bestudering van de religieuze praktijk in de Oosterparkbuurt werd het accent gelegd op een nuancering van het verschijnsel non-paschantie en op een eerste aanzet voor een interpretatie van het religieus verval, zoals het zich in allerlei vormen van non-observantie demonstreert.

Duidelijk is gebleken, dat het verschijnsel non-paschantie als meest gangbare criterium voor religieus verval in katholieke kring geen uniform gegeven is. Non-paschanten, die een kerkelijk huwelijk hadden gesloten boden meer perspectieven voor een geestelijk herstel, dan zij, die hun huwelijk niet voor de kerk hadden gesloten. Dit bleek uit het feitelijk gedrag van de eerste groep ten opzichte van het laten dopen van hun kinderen en het waarborgen van een katholieke opvoeding vergeleken met de gedragslijn in deze van de tweede groep. Deze typering werd bevestigd door de peiling van de subjectieve houding ten opzichte van de kerk: bij de eerste groep bleek er voor 38% géén verzoeningsgezindheid te bestaan, bij de tweede groep voor 61%. Over de oorsprong van de non-paschantie als groepsverschijnsel hebben wij nog geen duidelijk beeld kunnen krijgen. De invloed van de observantie in het vroegere ouderlijke milieu en de migratiefactor waren niet zonder meer bepalend. Wel was er in ruim 80% van de gezinseenheden, waaruit de non-paschante ouders van de Oosterparkbuurt voortkwamen, van een zekere aantasting van de observantie sprake en was in deze de familie-solidariteit verbroken. De hypothese, welke werd afgeleid uit de theorie over de sterke invloed van ouders en gezinsmilieu op de kinderen en in dit kader door ons geformuleerd werd als "individuele observantie is in sterke mate gezinsobservantie", kon aan zekerheid winnen. Het is zeer waarschijnlijk, dat de gezinsfactor van grote invloed is op de continuïteit en de groei van de non-paschantie. Het gezin en de familie is de basis van de integratie van het individu in de gemeenschap. Wat in de familie normaal is wordt voor het kind normatief. De gezinsverhoudingen

zijn ook van doorslaggevende betekenis voor de latere houding ten opzichte van het gezag, dus ook waarschijnlijk van het kerkelijk gezag²⁷).

Zowel bij oorsprong als bij groei van de non-paschantie zijn er echter zeker ook andere factoren behalve het gezinsmilieu in het spel geweest. Voorzover mogelijk zullen de case-studies hierop een licht werpen.

DERDE HOOFDSTUK

ENIGE CASE-STUDIES IN DE OOSTERPARKBUURT

I. *METHODIEK*

Bij de nadere bestudering van de non-paschantie als groepsverschijnsel in de Oosterparkbuurt werden hierin reeds verschillende nuancerings aangebracht. Het religieus verval, voorzover zich dit openbaart in bepaalde gedragingen, die wij als observatiecriteria hanteerden, is als het ware een chronisch ziekte-proces van geestelijke aard. Het is dikwijls ontstaan in het verleden, dat niet meer geheel gereconstrueerd kan worden; het bleef voortbestaan, omdat de bevorderende factoren van het non-paschantie-proces sterker bleken dan de remmende factoren; er zijn ups en downs aan te wijzen, een hoop op herstel van de banden met de kerk of een bijna fataal berusten in een toestand, die toch niet meer ongedaan kan worden gemaakt. Een gelovig protestant of katholiek zal hier van een groei in agnosticisme spreken: zij zien de ontkerstening als een bedreiging. De niet-gelovige onderzoeker ziet in dit proces eerder een winst, een groei in kennis en doorzicht²⁸).

Om een dieper inzicht te verkrijgen in het ontwikkelingsproces van de non-paschantie en tevens te peilen, hoe de betrokkenen deze situatie psychologisch ervaren, zullen wij thans tot slot gebruik maken van de methode der "case studies". In de methode van de "case studies" kunnen wij de volgende delen onderscheiden nl. de keuze van de "cases", het schema voor het onderzoek en de bronnen daarvoor.

Uitgangspunt voor de keuze van de gevallen is de overweging, dat zij in zekere zin representatief moeten worden geacht voor de non-paschante gezinnen in de Oosterparkbuurt, waarbij rekening moet worden gehouden met het al of niet kerkelijk gesloten zijn van het huwelijk. Omdat ongeveer tweederde deel van de niet-practiserende gezinnen zich binnen de stad hebben ontwikkeld, werd het verantwoord geacht alleen het afval-proces in de stad Groningen te beschouwen. Bij de keuze van de gevallen werd voorts gelet op de leeftijd van de ouders, de godsdienstige opvoeding van de kinderen en de religieuze traditie in de ouderlijke familie. Om

²⁷) Vgl. A. OLDENDORFF, o.c., 117-118.

²⁸) Vgl. G. H. L. ZEEGERS, 'Sociale research als politiek instrument', in *Sociaal Kompas*, 3 (1956) 147.

het beeld zo zuiver mogelijk te houden gold als voorwaarde, dat de gekozen gezinnen geen familie van elkaar mochten zijn.

Het schema voor onderzoek volgt hetzelfde patroon, dat in de bestudering van de non-paschantie als groepsverschijnsel werd benut. Nagegaan worden de observantie in het ouderlijke milieu, waarbij tevens de broers en zusters worden betrokken, voorts de ontwikkeling in het actuele non-paschanten-gezin zelf en tenslotte volgt na elke case een samenvattende typering, waarbij alle beïnvloedende factoren, de maatschappelijke omstandigheden en de godsdienstige mentaliteit worden aangeduid.

Het bronnenmateriaal was hier zeer uitgebreid. Vooreerst de centraal verkrijgbare gegevens van de civiele en kerkelijke administratie. Aan de hand hiervan werd o.m. de familie-stamboom nagegaan. Veel inlichtingen werden voorts verstrekt door derden, met name de zielzorgers en alle andere informanten, die goed op de hoogte waren van de situatie in de betrokken gezinnen. Op grond van deze gegevens kon reeds vóór de directe interviews met de gezinsleden een summier beeld verkregen worden van de gehele "life history". Voor de onderzoeker was het een vereiste, dat hij zonder uitzondering alle resultaten van het vooronderzoek tot in de kleinste details van het geboortjaar van een broer van de katholieke ouder in zijn memorie had geprent om in het interview zelf geen onnodige, elders te verkrijgen inlichtingen te vragen, de verhalen van de respondenten over het verleden beter te begrijpen en te plaatsen en zo de volle aandacht aan de achtergronden van de gebeurtenissen te wijden. Door deze vóórkennis van de situatie kon aan de respondenten voor een belangrijk deel de mogelijkheid ontnomen worden om hun houding te subjectiveren en idealiseren, hetgeen zo gemakkelijk kan voorkomen ter rechtvaardiging van hun houding. Tenslotte kreeg men op deze wijze een belangrijk hulpmiddel om het gesprek te bevorderen, de memorie van de respondent te prikkelen en de sfeer vertrouwelijker te maken.

Het was bekend, dat in de Oosterparkbuurt aan de zielzorgers de toegang niet vaak werd geweigerd. Daarom werden de interviews in de gebruikelijke priester-kleding afgenomen. De ondervrager presenteerde zich als tijdelijk assistent van de wijkzielzorgers. Als tijdstip voor het gesprek met de katholieke vader werd de avond genomen, voor het gesprek met de katholieke moeder de middag, omdat in beide gevallen de vertrouwelijke sfeer het meest gewaarborgd was. Het eerste deel van het gesprek was gericht op het wekken van het vertrouwen en het scheppen van de gespreks sfeer. Daarna volgde het gesprek over de opvoeding van de katholieke huwelijkspartner, zijn eigen godsdienstige houding en tenslotte de opvoeding, die hij aan zijn kinderen gaf. De inconsequenties, die tijdens het interview

naar voren kwamen werden telkens voorzichtig gecorrigeerd. Alle gesprekken, die soms vier uur in beslag namen, hadden een prettig verloop.

De gegevens via de interviews verkregen werden gecontroleerd. Hiertoe werd een gelijksoortig bezoek gebracht aan een niet-practiserend familie-lid, broers of zusters, gehuwde kinderen enz. Vooral de laatste bleken een zeer goede informatie-bron te zijn. De ouders hadden in het algemeen de neiging om de godsdienstige houding van de kinderen te rechtvaardigen, terwijl een dergelijke beschermende instelling niet door de kinderen ten opzichte van de ouders werd ingenomen.

II. DE VERRICHTTE CASE-STUDIES

Achtereenvolgens zullen thans drie "case-studies" worden weergegeven. Deze drie gevallen werden gekozen uit een groter aantal, negen in totaal, omdat deze drie het meest voor publicatie in aanmerking kwamen.

A. CASE I

1. *Religieuze observantie.*

Alleen de vader van dit gezin werd geboren uit katholieke ouders. In 1930 huwde hij voor de wet met een niet-katholieke vrouw. Enkele jaren later heeft deze zich bekeerd en werd het huwelijk kerkelijk gesloten. Op het ogenblik vervult geen van beiden zijn paasplicht en wordt het kerkbezoek geheel verwaarloosd. De kinderen hebben zij laten dopen, behalve de jongste. De oudere kinderen zijn nog op een katholieke school geweest, doch slechts voor enige jaren. Later gingen zij samen met de jongere kinderen naar een openbare school. Geen van de kinderen practiseert.

2. *Achtergronden.*

a. *Godsdienstige opvoeding van de vader*

a'. *Religieuze observantie van de ouders.*

De familie-naam is een Groningse, katholiek klinkende naam. Insiders weten de goede en de min of meer beruchte families van deze naam aan te duiden. De vader komt oorspronkelijk uit de stad Groningen maar de moeder uit het N.O. deel van de provincie. De laatste is waarschijnlijk met de trek van het platteland naar de stad meegekomen, tesamen met vele arme en werkloze land- en polderarbeiders. Zijn vader en moeder woonden, toen hij geboren werd in de Meeuwerdorpolder, waar toen een schrijnende armoede heerste en als brandpunt fungeerde van het revolutionaire socialisme van Domela Nieuwenhuis.

Zijn vader was bouwvakarbeider. Hij liep er echter behoorlijk de kantjes van af of zoals een van zijn zoons dit omschreef: "Zaterdag en Zondag was hij vrij, maar ook Maandag werkte hij niet — blauwe Maandag noemden zij dit —. Dan zat hij met ver-

schillende mannen in de kroeg, hetgeen vaak nog tot en met de Dinsdag voortduurde. Woensdag, Donderdag en Vrijdag werkten zij hard, tot zij Zaterdag weer vrij waren". Hij voegde hieraan nog het volgende toe: "U kunt zich de verschrikkelijke toestand thuis tengevolge van de dronkenschap van vader niet voorstellen".

Het is te begrijpen, dat de situatie in het gezin hierdoor weinig rooskleurig was. Ook na dertig jaar huwelijksleven klaagde de moeder nog, dat haar man haar dikwijls mishandelde. Nog scherper komt de ellende naar voren, wanneer wij vernemen, dat de moeder 's avonds wel eens alleen op stap ging — men zegt naar een bioscoop — en dat van tijd tot tijd zelfs beide ouders er geheel vandoor waren. Dit laatste was vaak juist het geval in de jaren, dat de oudere kinderen trouwden, anderen verkering hadden of de puberteitsmoeilijkheden doormaakten. Van religieuze observantie kwam in die tijd uiteraard weinig terecht.

De financiële positie van het ouderlijk gezin was zeer zwak. Er was weinig werk en het kleine beetje geld, dat binnen kwam werd voor een groot deel door vader verdrongen. Een van de zoons uit het ouderlijk huis verzekerde mij: "De diepe armoede, dat heeft bij tientallen gezinnen de godsdienst hard achterop gebracht. En dat zeg ik heus niet om mij er zoet aan te spiegelen".

In de maatschappij hadden deze mensen een lage sociale status. Welke plaats zij in de kerk innamen wordt wel op een bijzondere wijze getekend door het volgende voorval. Toen grootvader was gestorven kreeg hij een "arme" begrafenis, vierde klasse. Voor het graf had vader een houten kruis gemaakt. Van het kerkhofbestuur kreeg hij echter de verklaring, dat het een vierde-klas graf was en dat daarop geen kruis mocht staan. Een heftige ruzie ontstond, die tenslotte de pastoor van de parochie heeft trachten te sussen. Maar toen was het te laat. Vader wilde niets meer van de kerk weten. Later zijn de ouders weer tot bezinning gekomen. Eerst de moeder en later ook de vader. Het contact met de St. Vincentiusvereniging heeft hiertoe veel bijgedragen. De meeste kinderen waren toen echter reeds volwassen. Vader en moeder zijn na deze opleving tot hun dood toe naar de kerk gegaan en vooral moeder was op het eind van haar leven zeer vroom. De sfeer in dit gezin bood niet een geëigend milieu voor de opvoeding van de kinderen. De bewuste wil om de kinderen katholiek op te voeden was meer bij de moeder aanwezig dan bij de vader. Zij liet de kinderen allen dopen en katholiek onderwijs volgen. Méér werd er echter niet aan de katholieke opvoeding gedaan. Van een der kinderen wordt bijv. vermeld, dat het op zijn elfde jaar nog geen eerste H. Communie had gedaan. Toen het Sint Franciscus Liefdewerk met zijn werk begon werd gezorgd, dat de jongere kinderen hun eerste H. Communie

deden. De kleinere kinderen werden bovendien nog in jeugdclubs opgenomen, de grotere wilden er niet van weten. De moeder stuurde de kinderen ook naar de kerk. Bij hen heeft zij de indruk achtergelaten, dat zij altijd een goede intentie heeft gehad, maar niet tegen de situatie was opgewassen.

a". Religieuze observantie van de broers en zusters

Toen de kinderen in het ouderlijke milieu, dat zo juist is beschreven, de school hadden verlaten en een werkkring hadden gezocht, voelden zij zich bevrijd. Zij kwamen met niet-katholieke vrienden in aanraking, die geheel andere opvattingen hadden dan die welke hen van jongsafaan waren bijgebracht. Naar de kerk gingen zij niet meer.

Twee van zijn broers zijn op jeugdige leeftijd ongehuwd overleden. Ook twee van zijn zusters zijn overleden, maar deze zijn gehuwd geweest met een niet-katholiek. Twee van zijn broers, die nog in leven zijn, zijn gehuwd met een niet-katholieke vrouw. Een van hen heeft zijn godsdienst bij de civiele administratie laten veranderen van katholiek in "geen". Zijn overige broers zijn gehuwd met een katholieke vrouw.

Volgens de kerkelijke registratie zijn de huwelijken tussen twee katholieken kerkelijk ingezegend enige jaren na het sluiten van het burgerlijk huwelijk. Oorspronkelijk waren deze huwelijken niet-kerkelijk gesloten gemengde huwelijken, maar nadat de vrouw zich had bekeerd, werden de huwelijken voor de kerk gesloten. De broers, die met een niet-katholieke vrouw zijn getrouwd, hebben nooit een kerkelijk huwelijk aangegaan.

Geen van de broers, die voor de kerk zijn gehuwd, vervult zijn kerkelijke plichten. Dit geldt eveneens voor hun echtgenoten, die later tot hetatholicisme zijn overgegaan. Over een van de broers kunnen wij nog iets meer meedelen. Hij is gehuwd met een niet-katholieke vrouw en is in vergelijking met zijn andere broers meer religieus ingesteld. Op geregelde tijden gaat hij naar de kerk, doet mee aan alle parochiële acties, laat zijn kinderen dopen en onderwijs volgen op een katholieke school. Zijn vrouw is zeer sympathiek. Zij voelt er niet veel voor om zich te bekeren tot hetatholicisme. Na de jongste oorlog wilde hij zich aansluiten bij de katholieke vakbeweging, maar het lidmaatschap werd hem geweigerd, omdat zijn huwelijk "niet in orde" was. Het werd hem blijkbaar nooit duidelijk gemaakt, dat zijn huwelijk "in orde" gemaakt zou kunnen worden zonder dat zijn vrouw zich behoefde te bekeren.

Tenslotte nog een economische typering. Aan de algemene economische vooruitgang van de arbeiders hebben de broers in dit gezin ook deelgenomen. Zij wonen echter alle als losse arbeiders in de mindere volksbuurten van de stad.

In de tijd dat de katholieke man kennis kreeg aan zijn tegenwoordige vrouw, practiseerde hij niet. Zelfs zijn er tussen hem, met enkele oudere broers, grote wrijvingen met vader geweest, juist in de tijd dat deze de boven omschreven geestelijke ommekeer doormaakte. Vader wilde dat zijn zoons hem daarin volgden. Hij voelde er echter niets voor en herstelde zijn banden met de kerk niet. Hij sloot een niet-kerkelijk huwelijk; de eerste kinderen werden niet gedoopt.

De economische crisis van de dertiger jaren vormde een aanleiding om weer contact met de kerk op te nemen. Als los arbeider in de bouwvakken had hij veel met werkloosheid te kampen. Vader, die ondertussen zijn godsdienstige observantie weer had laten schieten, hernieuwde het contact met de kerk. Nu kreeg hij zijn zoons mee: bij de kerk viel wat te halen. De ene zoon na de andere "bekeerde" zich, ook de zoon in het onderhavige geval. Hij kreeg werk bij de bouw van een nieuwe parochiekerk. Zijn vrouw kreeg godsdienstles van een kapelaan en werd tegelijk met haar twee oudste kinderen gedoopt. De kinderen werden naar een katholieke school gestuurd. Een kind dat later uit dit huwelijk werd geboren, werd terstond gedoopt. Alles scheen zeer goed te gaan. Een broer van hem vertelde dat het zuiver "broodgeloof" was geweest. Er behoefde maar iets te gebeuren, kwam er een kwestie, of kregen zij niets meer, dan waren zij er zo weer af. Dit vond met verschillende andere broers plaats, en spoedig ook hier. Wat er precies aan de hand geweest is, wilden zij niet vertellen. In ieder geval hebben zij de kerk vrij plotseling de rug toegedraaid. Wij zullen thans een nadere typering geven van de man in dit huwelijk. Hij doet enigszins merkwaardig aan. Bij stakingen behoort hij bij de voormannen. Hij is de enige, die de drinkgewoonte van zijn vader heeft overgenomen met als gevolg, dat hij diep in de schulden kwam te zitten en dat er in de huiselijke kring een grote wanorde heerste. In zijn hart is hij echter nog katholiek. Aanvankelijk beweerde hij, dat hij iedere Zondag naar de kerk ging. Later corrigeerde hij zichzelf door te zeggen, dat hij alleen op grote feestdagen naar de kerk ging. Tenslotte bekende hij eerlijk, dat hij de laatste jaren zijn paasplicht niet had vervuld.

"Maar het kan best weer gebeuren", aldus onze respondent, "dat ik met Kerstmis of Pasen bij de pastorie aanbel om alles weer in orde te laten maken. Je hebt een geloof en dat krijg je er nooit meer uit!" Als bewijs daarvan wilde hij getuigen, dat hij ondanks het feit dat hij socialist was ook daarin katholiek wilde zijn. Hij had zich bij de "Katholieke Werkgemeenschap" aangesloten. Hij vervolgde echter met te zeggen: "Laten zij de werknemer de plaats geven in de kerk, die hem toekomt. Dan

komen er wel meer arbeiders naar de kerk. De bezitters nemen de voorste plaatsen in. Zij zitten in het kerkbestuur, in het schoolbestuur enz. Zij wensen geen arbeiders in het ouder-comité van de school en daarom wordt het niet opgericht". Zoals een broer van hen het uitdrukte "Ons soort mensen voelt zich niet thuis in de kerk, voelt zich met de nek aangekeken. Daar zit de kneep. Dat verwijten niet-katholieken ons maar al te vaak. Dan probeer je er iets recht van te zetten, maar het blijft: de mensen die betalen vóór in de kerk, de rest achterin. Mij kan het niet schelen. O. L. Heer zal mij ook wel accepteren, als ik in de kerk stá. De grote heren houden heel wat katholieken uit de kerk, maar er zijn er ook verschillende, die er niets om geven en tóch naar de kerk gaan... Wij hebben sociale priesters nodig, geen ouderwetse. Zij moeten helemaal met hun tijd meegaan, zoals die kapelaan, die hen toen bekeerd heeft. Dat was nu een echte priester. Hij heeft veel invloed gehad en de boel bij elkaar gehouden. Toen hij weg was zakte alles langzamerhand weg, omdat er niet genoeg achterheen gezeten werd. Wanneer dat gebeurd was, dan was er zeker bij een van mijn broers meer bereikt". Aldus het getuigenis van een broer. Hijzelf sprak ook over de bovengenoemde kapelaan: "Het is maar niks geweest, dat zij die hebben weggehaald. Waarom is dat eigenlijk gebeurd? Die was er juist voor de arbeiders".

De man was veel opener dan zijn vrouw. Bij het bezoek verzamelde zij alle Groningse stugheid, die tegenover een vreemdeling maar mogelijk was. Ook voor de parochiegeestelijkheid is zij volkomen gesloten, hoewel zij hen wel ontvangt.

Voordat zij bekeerd werd had zij nooit een godsdienstige opvoeding genoten. In hoeverre "dwang" van de zijde van haar man haar tot de bekering geleid heeft, omdat anders het huwelijk niet "in orde" gemaakt kon worden — in de geest, waarop het hen in die dagen werd voorgesteld — kon niet worden achterhaald. Enige oprechtheid in het begin van haar bekering moet toch worden aangenomen. Het was een omschakeling op bijna veertigjarige leeftijd. Zij was niet opgewassen tegen de werkloosheid van haar man en schijnt ook nog moeilijkheden gehad te hebben met de katholieke school, waarop haar kinderen na haar bekering het onderwijs volgden.

Zoals boven reeds werd opgemerkt, werden de twee oudste kinderen bij de bekering van hun moeder gedoopt. De kinderen, die na die tijd geboren werden, ontvingen terstond het H. Doopsel, behalve de jongste, een nakomertje. Deze werd echter wel bij de civiele administratie als katholiek aangegeven. Alleen de oudere kinderen hebben een tijd lang de katholieke school bezocht, maar hun ouders haalden hen plotseling van school. "Daar heersten middeleeuwse opvoedingsmethoden. Ik

heb de kinderen op de Openbare School geplaatst. Daar is tenminste alles een en ben je niet gescheiden. Bovendien is het onderwijs bij de katholieken vijfentwintig jaar achter". Hij noemde verschillende achterstanden op, die intussen reeds verdwenen zijn. "Zij hebben geen ouder-comité. Natuurlijk, omdat zij bang zijn, dat er ook arbeiders in komen, want het grootste deel van de kinderen op school zijn arbeiderskinderen". De kinderen zijn ook niet in contact geweest met het St. Franciscus Liefdewerk of het Francisca Romanawerk. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de kerk, in de persoon van de priester, voor hen een totaal vreemde verschijning is geworden, zoals bij het huisbezoek zeer duidelijk bleek.

Hoe staan de ouders hier nu zelf tegenover? "De kinderen weten tegenwoordig meer dan de ouders — we werden vroeger zelf dom gehouden. Zij eisen meer, krijgen via televisie, radio en film veel meer van de wereld te zien dan wij vroeger ooit hebben ondervonden. Je kunt ze niet tegenhouden. Zij gaan hun eigen gang". Nog geen der kinderen heeft een huwelijk aangegaan.

B. CASE II

1. *Religieuze observantie*

De vader van dit gezin werd enige jaren na de eerste wereldoorlog geboren uit katholieke ouders en terstond na zijn geboorte gedoopt. Kort na de tweede wereldoorlog sloot hij een burgerlijk huwelijk met een niet-katholieke vrouw. De kinderen, die uit dit huwelijk geboren werden zijn niet gedoopt.

2. *Achtergronden*

a. *Godsdienstige opvoeding van de vader*

a'. *Religieuze observantie van de ouders*

Zijn ouders blijken aanvankelijk in de provincie gewoond te hebben en wel in een katholieke omgeving. Nadat zij ongeveer tien jaar gehuwd waren zijn zij naar de stad getrokken. In deze periode bloeide het economisch leven van Groningen enigszins op, doch binnen enkele jaren volgde reeds de crisistijd, welke op dit gezin haar bijzondere invloed heeft doen gelden.

De godsdienstige sfeer in het gezin, waarin de respondent is opgegroeid, was voornamelijk aan zijn moeder te danken. Deze was afkomstig van een degelijke katholieke familie in de provincie. Naar het oordeel van de kinderen en ook van outsiders was de moeder goed en streng zeer godsdienstig en werkelijk vroom. Vooral onder haar invloed ging vader 's Zondags regelmatig naar de kerk. In de opvoeding had de moeder echter geen steun aan hem. De financiële zorgen waren groot. Volgens de kinderen ging moeder hieronder zwaar gebukt. Toch

is het tekenend voor de sfeer in het gezin, dat het niet onder de categorie "St-Vincentiusgezinnen" werd gerekend. Men aarzelde zelfs de kinderen in het St. Franciscus Liefdewerk en het Francisca Romana-werk op te nemen.

De vader is afkomstig uit een familie met enige maatschappelijke standing in een katholieke gemeenschap op het Groninger platteland. Verschillende broers van zijn vader wonen in de stad en deze practiseren nog steeds. Dat vader na de dood van zijn vrouw geheel van de kerk is verwijderd, heeft men wel verweten aan rancunes. Tijdens het leven van zijn vrouw zouden de geestelijken vaak op huisbezoek zijn gekomen. Na haar dood was dit ineens afgelopen. Daarnaast verwijt hij de St.-Vincentius verschillende malen te zijn achtergesteld bij de hulpverlening. Anderen echter oordeelden over hem, dat hij te slap was om werkelijk rancunes te kunnen koesteren. In ieder geval is van hem weinig religieuze invloed uitgegaan.

De kinderen hebben thuis een normale katholieke opvoeding genoten. Zij zijn gedoopt, hebben hun eerste en plechtige H. Communie ontvangen en zijn allen naar de Katholieke Lagere School geweest. Tekenend voor de sfeer thuis was misschien, dat de kinderen samen in volle ernst "misje speelden": "Een broer van mij droeg de H. Mis op en wij lagen als gelovigen allen neergeknield in de kamer. Wij vonden dat helemaal niet gek". Moeder zorgde er steeds voor, dat de kinderen naar de kerk gingen. Wij laten hier nog een getuigenis volgen van een zus van de respondent. "Ik heb de katholieke opvoeding thuis helemaal niet als een dwang ondervonden. Je vond het normaal. Je leefde er helemaal in en je dacht aan niets anders. Vroeger waren er wel kinderen, die tijdens de kerkuren met hun vriendinnetjes gingen wandelen. Zoiets kwam echter bij mijzelf nooit op". Toen de kinderen groter werden kon de moeder niet meer tegen de omgeving op. Volgens de kinderen was het begonnen met de gemengde verkering van de twee oudsten. "Mijn moeder heeft zich toen heftig verzet. Vooral in het tweede geval. De man, die toen nog niet officieel met haar gehuwd was, mocht zelfs niet bij haar in het ziekenhuis komen, waar zij was opgenomen wegens een bevalling. Maar zoiets is toch niet tegen te houden. In het donker ging hij voor het raam staan van de kamer, waar zij lag, en zo hadden zij toch contact met elkaar. Er zijn thuis heel wat harde woorden over gevallen. Moeder heeft haar zelfs het huis uit gezet. Later mocht zij er echter wel weer in. Als het eenmaal zo ver is, is er toch niets meer aan te doen".

a''. *Religieuze observantie van broers en zusters*

Zolang de moeder nog leefde vormde zij het bindende element in de gezinssolidariteit ook ten opzichte van het vervullen van de kerkelijke verplichtingen.

tingen. Na haar dood gingen de jongere kinderen nog enige jaren naar de kerk op het Boterdiep. Zij waren aangesloten bij het St. Franciscus Liefdewerk en het Francisca Romanawerk. Vader liet hen godsdienstig aan hun lot over. Het practiseren verslaptte en tenslotte ging niemand van hen meer naar de kerk.

Volgens de civiele administratie zijn op één na alle broers en zusters met een niet-katholiek gehuwd. Van de tien hebben er drie hun godsdienst laten wijzigen in "geen". Volgens de kerkelijke registratie is niet één van deze huwelijken voor de kerk gesloten. De enige persoon, die niet gehuwd is, vervult zijn paasplicht niet. De sociale omstandigheden zijn voor geen van de kinderen beter geworden dan in het vroegere ouderlijke milieu. In zeker opzicht is zelfs een daling op de maatschappelijke ladder aan te wijzen. Zij wonen allen in de mindere volkswijken van de stad.

De respondent deelde tenslotte nog het volgende mee over het ouderlijke milieu. "Moeder lette er altijd op, dat je trouw naar de kerk ging. Wanneer je uit de kerk weg bleef dan was dat kwajongenswerk; daar denk je nu anders over". Onder de oorlog is hij in Duitsland geweest als een van de velen, die daar gedwongen te werk werden gesteld. "Met de dood van mijn moeder ben ik weer thuis gekomen. Alle banden in het gezin waren toen weg. Mijn oudste zusters waren getrouwd en woonden elders. Een zusje, dat toen het huishouden moest doen, was te jong om de eenheid in het gezin te behouden. Langzamerhand ging elk contact met de kerk ontbreken". Tijdens zijn verkering met zijn niet-katholieke vrouw heeft hij nooit enig contact met een geestelijke gehad.

b. Ontwikkeling in het gezin zelf

Zoals reeds boven werd opgemerkt is onze respondent kort na de tweede wereldoorlog voor de burgerlijke stand getrouwd. Al spoedig was hij bereid, om zijn huwelijk ook kerkelijk te laten sluiten. Eerst kreeg zijn vrouw les van een pater van het Sint Franciscus Liefdewerk. Later, toen deze het te druk kreeg, van een catechiste. Zijn vrouw had echter veel te veel te stellen met het huisgezin en het leren viel haar erg zwaar, zodat er tenslotte niets van terecht is gekomen.

Toen aan de man de vraag werd gesteld of hij naar de kerk ging, dacht hij terstond, dat er in deze richting een zekere aandrang op hem zou worden uitgeoefend. "... en ze dan zeker te laten zeggen: dat is toch mooi van die man! Neen, als ik naar de kerk ga, dan ga ik uit volkomen vrije wil. Al die mensen die in de kerk komen, zijn ook zulke mooie niet. Ze beseffen niet, dat degene, die niet naar de kerk gaat, ook een goed leven kan leiden. Nu weet ik ook wel, en dat zeggen ze je ook steeds in verband met klachten over bedeling, over mensen die in de

kerk zitten, dat je je daar niets van aan moet trekken maar het wordt er niet gemakkelijker door. En zeker als je slap bent werkt dat helemaal niet bevorderlijk".

Een zuster van hem ging naar de kerk op het Boterdiep, toen zij nog jong was. "Daar ben ik wel anders gaan leren denken, naarmate ik ouder werd. Mensen die naar de kerk gingen, omdat er wat te halen viel. Als ze wat gehad hadden dan gingen zij weer voor een tijdje. Maar als je daarvoor naar de kerk moet: dat is "brood-geloof". Ik kan wel geloven zonder dat ik naar de kerk ga. Ik geloof heus wel, maar ik zie niet in, waarom je daarvoor naar de kerk moet".

De man voelde zich nog volkomen katholiek. "Van de kerk moeten zij mij dan ook niets zeggen. Maar ja, het is allemaal ook al zo lang geleden. Met de anderen ben je langzamerhand helemaal verslapt". Nog steeds komt er bij hem iemand van de St.-Vincentius op bezoek. Vroeger had deze hem verschillende malen uitgenodigd voor een bijeenkomst. Tenslotte ging hij er een keer heen, "maar toen ik zag, dat verschillende mensen er alleen maar waren gekomen om iets los te krijgen, kreeg ik er genoeg van. Mijn grote bezwaar tegen de St. Vincentiusvereniging is, dat zovele mensen naar de kerk gaan om iets te krijgen. Dat vind ik niet. Dat is broodgeloof. Als het geloof niet in je zit, moet je niet huichelen. Ik houd er niet van om in de kerk te gaan zitten en dan op te vallen voor de pastoor of voor de kapelaan. Ook niet om een pastoor of een kapelaan te vriend te houden, omdat je iets van hem los kunt krijgen. Daar geef ik niets om".

Onze respondent heeft nooit werkloosheid gekend. Hij was steeds in dienst van een katholieke werkgever. "De eerste was zo'n beste niet, want hij verdiende zwaar aan de Duitsers. Een dochter van hem trouwde met een SS-er en mijn baas drukte mij naar Duitsland. Mijn tegenwoordige baas is een oude schoolkameraad van me. Een geheel geschikte man, maar ja, ze verdienen aan je. Ze klagen, maar ze bouwen dan toch maar. Wij arbeiders zijn eigenlijk allemaal communist, omdat we allemaal ontevreden zijn. Maar de partijen en vakbonden zijn ook niets. Als de heren eenmaal in het zadel zitten dan hebben zij een behoorlijk inkomen en kijken zij niet meer naar je om. Hier in de buurt zitten verschillende partijmensen. Zij zijn tegen de kerk, maar de meesten hebben nog nooit een kerk van binnen gezien". Zijn vrouw is van oorsprong gereformeerd. Haar ouders gaan nog steeds naar de kerk, maar geen van haar broers of zusters doen er nog iets aan. "Het is eigenlijk net zo als bij hem thuis: een groot gezin en allemaal afgezakt".

Zijn kinderen heeft hij niet laten dopen. Zij zijn nog wel als katholiek bij de gemeenten aangegeven. Zelf had hij graag zijn kinderen een katholieke opvoeding gegeven: „daarin zou ik ze volkomen vrij

gelaten hebben". Maar aan de pastorie was hem gezegd dat eerst zijn vrouw katholiek zou moeten worden. "Het zou heel anders gelopen zijn, wanneer de kinderen waren gedoopt en zo een katholieke opvoeding hadden gehad. Natuurlijk had je zelf mee moeten doen." Hij voegde hier nog aan toe: "Maar nu wil ik ze niet meer laten dopen". De kinderen hebben nooit iets over godsdienst gehoord, zoals ook bij een zuster van hem het geval was. "Met mijn man heb ik het over de godsdienstige opvoeding van de kinderen gehad. Wij hebben met elkaar afgesproken, dat wij het daarover met de kinderen zullen hebben, als zij het begrijpen kunnen. Ze kunnen dan zelf kiezen". De oudste van haar ging nu naar een kleuterschool, maar ze had het kind nog nooit van God verteld, evenmin over het leven van Jezus, of over wat bidden was.

Persoonlijk heeft hij in jaren geen huisbezoek van een geestelijke gehad. Toen de onderzoeker aanbelde vroeg hij: "Bent U hier wel goed? Moet U niet bij mijn vader zijn?" Later liet hij nogmaals zijn verwondering blijken: "Ik doe er niets aan". Zijn vrouw ontvangt jaarlijks 's middags huisbezoek, "om de kaart in te vullen", zoals zij het uitdrukte. "Maar wat heeft dat eigenlijk voor zin? De kinderen zijn toch niet gedoopt".

De aankleding van de kamer was zeer pover, doch alles was goed schoon gehouden. Veel inkomsten heeft dit gezin niet. De ontvangst was prettig.

C. CASE III

1. Religieuze observantie.

De moeder van dit gezin is in de twintiger jaren geboren uit katholieke ouders. Zij werd gedoopt, toen zij acht jaar was. Na de oorlog huwde zij voor de wet met een niet-katholieke man. Haar kinderen werden niet gedoopt.

2. Achtergronden.

a. Godsdienstige opvoeding van de moeder

a'. Religieuze observantie van de ouders

Haar ouders zijn beide geboren en getogen Groningers. Rond de eeuwwisseling vertrokken zij tengevolge van de slechte economische toestanden naar Duitsland, waar zij een kerkelijk huwelijk hebben gesloten. Nog in de eerste huwelijksjaren zijn zij naar Groningen teruggekeerd.

Vader was grondwerker, maar liep voortdurend in de steun, waardoor een grote armoede in het gezin heerste. Hij woonde in een van de smalle steegjes binnen de oude wallen in een eenkamerwoning. Hier moest het eten worden klaargemaakt, de maaltijd worden gebruikt en de gehele dag gewoond, terwijl de vliering als slaapruijnte diende. Het was een feest, wanneer het dik gesneden brood besmeerd werd met jam en bij het warme eten vlees op tafel

kwam. Bij het ouder worden van de kinderen kwam er in deze situatie weinig verandering. Van religieuze praktijk kwam er in deze omstandigheden niet veel terecht. Vader was van huis uit katholiek. Tijdens het leven van de kinderen had hij nooit gepractiseerd. Persoonlijk wilde hij niets met de kerk te maken hebben, omdat hij enerzijds niet in God geloofde — "Er is niets", placht hij te zeggen — anderzijds een fel socialist was.

Moeder daarentegen was niet van jongsaf aan in de katholieke kerk opgegroeid, ofschoon zij wel op betrekkelijk jonge leeftijd bekeerd is. In tegenstelling tot de vader bezat zij wel de census catholicus. Voor het werk van het S.F.L. was bij haar nog het meeste te bereiken. Nadat zij in de dertiger jaren haar kerkelijke plichten weer had opgevat, is dit in de laatste jaren weer geheel verslapt.

In de opvoeding van de kinderen is er iets van de geschiedenis der ouders terug te vinden. Tot aan de twintiger jaren werden de kinderen gedoopt en naar een katholieke school gestuurd. Daarna kwam er een wending — het waren de jaren van de toenemende armoede en het zich snel verspreidende socialisme —. Omstreeks 1930 deed het S.F.L. een poging om weer contact met dit gezin op te nemen. Bij de moeder vonden zij een welwillend oor. De schoolplichtigen kwamen op een katholieke school. De niet-gedoopte kinderen werden gedoopt en deden hun eerste H. Communie. De oudere kinderen kwamen bij het jeugdwerk van het S.F.L. Bovendien werd de niet-katholieke vrouw van de oudste in het gezin bekeerd en hun huwelijk voor de kerk gesloten. Er was echter veel uiterlijke schijn bij. Thuis werd er bijv. nooit gebeden. "Op geen enkele wijze merkte je iets van het katholiek zijn. Alleen 's Zondags, want dan moest je naar de kerk".

a''. Religieuze observantie van broers en zusters

In de tijd, waarin de broers en zusters van onze respondente bij de katholieke jeugdbeweging waren aangesloten, bestond er contact met de kerk. Eenmaal wat ouder geworden, practiseerden zij niet meer. "Ik kan mij nog goed een scène herinneren, toen ik twaalf jaar was en mijn oudere broer zestien. Op een zondagmorgen werd hij door moeder geroepen om naar de kerk te gaan. Maar mijn oudere broer wilde die ene dag in de week uitslapen en protesteerde. Een hele heissa ontstond er in huis en wij als jongeren stonden er werkelijk raar van te kijken. Toen moeder het niet aankon riep zij vader er bij. Deze beval zijn zoon eveneens, dat hij naar de kerk moest. "U gaat toch zelf ook niet" kreeg hij als antwoord te horen, waarop vader antwoordde: "Daar kun je niet over oordelen. Later zal ik het je wel eens vertellen".

Volgens de gegevens van de civiele administratie is een der broers ongehuwd. Hij heeft bij de gemeente zijn godsdienst laten veranderen in "geen". Een

andere broer van haar is met een niet-katholieke vrouw gehuwd, terwijl de overige met een katholiek zijn getrouwd. Volgens de kerkelijke gegevens heeft de oudste broer een kerkelijk huwelijk gesloten met een bekeerlinge. Alle andere huwelijken zijn niet voor de kerk gesloten. Geen van de broers of zusters vervult nog zijn kerkelijke verplichtingen. Toch is hetatholicisme nog latent aanwezig. Het bezoek van een geestelijke wordt door hen geaccepteerd. Een van de broers drukte het als volgt uit: "Och zij proberen het schaapje nog altijd vast te houden, maar dat vind ik helemaal niet erg. Je bent katholiek, je bent daarin van jongsafaan grootgebracht. Het is je vertrouwd en dat gaat er nooit meer uit. Tegenover een ander beken je ook, dat je katholiek bent. Je verdedigt het, wanneer het te pas komt. Niet dat ik zo'n vurige ben. Ik ben helemaal niet diep gelovig. Maar 'geloven' doe ik wel. Nu ja, de een gaat de goede kant uit, de andere de verkeerde. En ik ben de verkeerde kant uitgegaan . . . verkeerd, dat ligt er maar aan van welke kant je het bekijkt". Onze respondente vertelde van de tijd, dat zij op de Schoolholm naar de neutrale school ging — ze zat toen in de tweede klas —. "Moeder wilde mijn jongste zusje en mij wel op de katholieke school doen als het maar op de Schoolholm was, in dezelfde straat dus als waar de neutrale school stond. Alles moest nl. in het geheim geschieden voor vader. Wij werden door moeder precies geïnstrueerd wat tegen vader gezegd moest worden wanneer hij naar het schoolgaan informeerde. Wij gingen toch op de Schoolholm op school! Tot plotseling een katholieke buurman vader op straat ontmoette. "Ben je ook ineens rooms geworden". Grote ogen van vader. De zaak was verraden. Zoiets had moeder toch veel beter kunnen vertellen. Hij had het heus wel goed gevonden, want hij liet de zaken nu zoals ze waren. Toen ik op school was ging ik door de week naar de kerk. In de klas werd gevraagd of je naar de schoolmis geweest was en "neen" wilde je liever niet altijd zeggen. 's Zondags ging je naar de kerk uit angst voor wat je anders 's Maandags te horen kreeg, wanneer je er niet geweest was. Het was heel verschrikkelijk als je niet ging. Dat stond ook in de catechismus. Moeder zat er eveneens achterheen". Zij ging niet naar haar eigen parochieschool. Daarom moest zij maar een paar kinderen, die ook van een andere parochie waren, eens in de maand gaan biechten in de eigen parochiekerk. "In een rij moesten wij er dan naar toe. Maar ik spijbelde vaak. Dit werd echter ontdekt en toen waren de poppetjes aan het dansen"! Van die tijd af moest zij naar haar eigen parochieschool. "Voor mij is de school altijd iets geweest als een knellende band. Iets wat er van buitenaf opgeplakt werd. Van thuis had je het niet meegekregen. Alles was dwang en je voelde er niets voor". Later is zij bij het patronaat op de A-kerk geweest. "Dat vond ik aardiger. Daar was hand-

werken en dergelijke en er werd gelukkig weinig over godsdienst gepraat". 's Zondags hadden zij een apart kapelletje in de paterskerk, waar zij in het begin trouw aanwezig was. Er waren er ook bij, die eens in de maand kwamen voor de maandelijksse H. Communie met na affloop een ontbijt met chocolade en krentenbollen. "De kapel was dan afgeladen vol. Ik geef daar niet veel om. Ik geloof, dat zij op die manier niets bereikt hebben. Misschien voor een enkeling, die goed geworden is".

Toen zij niet meer op school was vervulde zij haar kerkelijke plichten niet meer. "Aanvankelijk ging ik veel minder naar de kerk, maar na mijn 16e à 17e jaar helemaal niet meer. Van al dat gedwongene hield ik niet en bovendien sprak het mij helemaal niet aan".

b. Ontwikkeling in het gezin zelf

Onder de oorlog huwde onze respondente met een niet-katholiek, waarvan zij echter spoedig weer is gescheiden. Uit dit eerste huwelijk werd een kind geboren. Na haar scheiding en nog voor de sluiting van het tweede huwelijk werd opnieuw een kind geboren. Een half jaar later sloot zij voor de tweede maar een burgerlijk huwelijk, weer met een niet-katholiek. Ook dit huwelijk werd niet voor de kerk gesloten. Zelf vertelde zij van haar eerste huwelijk en de scheiding niet veel.

In haar jeugd was zij reeds geheel van de kerk losgeraakt en bij haar uiteenzettingen daarover kwam haar mentaliteit duidelijk naar voren. Van belang was hetgeen zij er nu zelf over dacht. Zij wilde zich niet zonder meer als katholiek laten voorkomen. Vooral omdat zij goed de consequenties zag welke daaruit zouden voortvloeien. "Ik geloof wel, dat 80% van de mensen katholiek is. Zoveel gevallen hoor je. Maar als ze dan zeggen 'Ik ben katholiek' en je vraagt 'Ben jij katholiek?' en zij antwoorden 'Ja van huis uit' dan zeg ik altijd 'Dan ben je net zoveel katholiek als ik'. Toch hoor je nooit dat iemand, die katholiek is naar een ander geloof overgaat. Wel dat zij geen godsdienst meer hebben. Ik zelf heb eigenlijk geen geloof. Er moet wel zoiets zijn als een hoger wezen. Iemand moet dat alles toch gemaakt hebben. Maar het dringt niet tot je door. Als het werkelijk zo was dan ging je toch ook naar de kerk en dan zou je het geloof beleven. Bovendien als je ouder wordt hoor je ook andere dingen. Je begint met elkaar te vergelijken en gaat anders denken. Voor het moment voel ik er totaal niets voor. De kerk zegt mij niets en om alles weer in orde te maken: daarvoor ben je te ver afgedwaald". Van het communisme moest zij niets hebben. "Als je ook de mensen ziet die erbij gaan: het is het minste en het domste van ons soort". Uitgesproken socialist waren zij ook niet. Zij waren geabonneerd op "Het Nieuwsblad van het Noorden".

Geen van de kinderen is gedoopt, ofschoon het tweede kind bij de civiele administratie als katholiek staat aangegeven. Dit geschiedde in de periode tussen het eerste en tweede huwelijk. Het niet-gedoopt zijn van de kinderen liet haar tamelijk onverschillig.

Toen de oudste kwam heeft zij een scène beleefd. "Ik lag thuis op het kraambed en moeder wilde het kind gedoopt hebben. Zij had het kind daarvoor al stiekem in de wagen gelegd om het naar de kerk te brengen. Ik had slechts toe te kijken. Op dat moment kwam mijn man eraan. 'Waar moet dat naar toe'. Een bekvechten over en weer. Het kind werd uit de wagen genomen en niet gedoopt. Tevoren had mijn man al gevraagd of ik erop stond, dat het kind gedoopt werd. Het kon mij niet veel schelen". Op de vraag of zij er werkelijk niets voor gevoeld had aarzelde zij even: "Och, als ik doorgezet had, dan had hij het wel goed gevonden. Maar zijn standpunt was, dat je de kinderen daarin moest vrijlaten en ze niet van te voren moest binden. Later kunnen zij altijd nog zelf kiezen". Zelf vond zij het zo ook beter, "want trouwen zij met een gereformeerde, dan zitten ze zelf met het katholiek-zijn".

Bovendien, wanneer je het laat dopen, dan ben je er ook verantwoordelijk voor. Dan kun je het niet zo maar laten gaan".

Tekenend was nog haar volgende uitlating. "Wat heb je eraan? Neem nu mijn eigen broer. De oudste kinderen waren allemaal op de katholieke school. Er ontstond een kwestie en in een boze bui werd het jongste kind van school afgenomen. Je hoort zo vaak 'O, ik heb mijn kinderen al lang niet meer op de katholieke school'. Ze vertellen dan een of ander voorval en zogenaamd als straf hebben zij dan het kind van school gehaald. Net alsof ze daarmee de onderwijzer kunnen hebben! Dan zit die katholiciteit niet erg diep. Als je het gehannes met de kinderen op de scholen hoort: op de katholieke school — er af — naar de openbare — en weer terug. De kinderen komen thuis en zeggen 'Die en die zijn ook naar de roomse school. Waren die soms rooms? Wat een verstand'. Al die heibel is een teken, dat het er boven op ligt".

In haar huwelijk heeft zij nooit bezoek gehad. Een juffrouw, die zij nog kende van het patronaat, had bij haar ouders naar haar adres gevraagd. Een paar maal was zij haar komen opzoeken. Waarschijnlijk heeft zij haar geval aan de pastorie doorgegeven, want in de afgelopen winter is een kapelaan bij haar op huisbezoek geweest. Hij werd zeer vriendelijk ontvangen, hoewel zij al naar voren had gebracht, dat zij momenteel niets voor de kerk voelde.

De drie "cases" zijn hiermede beschreven. Tot slot laten wij thans nog een samenvattende typering volgen, welke mede werd opgesteld aan de hand van de zes hier niet gepubliceerde "case-studies".

Het was een uitzondering, dat voor de huidige godsdienstige observantie van de bestudeerde gezinnen, geen directe verklaring werd gevonden in het milieu, waarin de ouders van deze gezinnen vroeger waren opgevoed. Dit geldt zowel in positieve als in negatieve zin.

In de meeste der gevallen werd een ondergrond van catholiciteit meegegeven, welke een geheel mensleven latent kon blijven doorwerken. Indien de omstandigheden gunstig waren kon deze ondergrond geactiveerd worden in een levendige godsdienstigheid, waaraan vaak een bijdrage werd gegeven door de sociaal-caritatieve instellingen.

De herinneringen, die de respondenten formuleerden, hadden de vorm van een klacht. In de opvoeding, die zij hadden genoten werd het uiterlijke opgedrongen en ontbrak het aan een laten ervaren van het innerlijke. De reacties van hen, die niet kerkelijk gehuwd waren en daarmee in feite hun godsdienstbeleving hadden afgesloten, wezen ter verklaring van de non-observantie niet primair in de richting van het woonmilieu of werkmilieu of van de kerkelijke organisaties, doch wel van de huisgezinnen, waarin zij waren opgegroeid, waar vader niet meer naar de kerk ging, de moeder haar religieuze plichten erg gemakkelijk opnam en echte godsdienstigheid in het algemeen niet tot uiting kwam.

Het gedragspatroon van de ouders werd als een complex geheel door alle kinderen ervaren. In de meerderheid der cases kon bovendien worden vastgesteld, dat het niet practiseren van de oudere kinderen een directe uitwerking had op de jongeren. Het is duidelijk gebleken, dat het volgen van onderwijs op een katholieke lagere school vaak een uiterlijke binding met de kerk betekende, welke na de schoolplichtige leeftijd al spoedig werd verbroken. Wanneer zij innerlijk niet van jongsaf aan met het zuiver godsdienstige thuis vertrouwd waren geraakt, waarbij een kerkgang en andere religieuze oefeningen, ook in schoolverband, normaal zouden passen, dan gaf het verlaten van de katholieke school hen een gevoel van bevrijding. Ongetwijfeld worden achteraf de reacties nog scherper getekend door latere minder prettige ervaringen, niettemin wordt de kern van de beleving getypeerd als een bewustzijn van vrijheid.

Alleen een zich ontdoen van uiterlijke franje was het niet. De kinderen worden groter, de interesse-sfeer wordt breder, zij trekken erop uit met buurtgenoten, zij flaneren 's avonds langs de straten en doen mee aan de gebruikelijke vormen van amusement. Door deze nieuwe contacten in de buurt en op het werk krijgen zij een nieuwe opinievorming over kerk en godsdienst. De banden met het ouderlijk tehuis verslappen. Komt een van de ouders te

sterven, dan kan, vooral wanneer dit de moeder betreft, het effect hiervan op het godsdienstig leven van het gezin funest zijn. Het aangaan van een gemengde verkering betekende vrijwel steeds het definitieve einde van de religieuze praktijk, hetgeen zich tenslotte demonstreerde in het sluiten van een niet kerkelijk huwelijk.

B. DE ONTWIKKELING IN HET GEZIN ZELF

In de meeste gevallen werd geconstateerd, dat het geleidelijk aan verzwakken van de kerkelijke observantie reeds vóór het huwelijk zijn beslag had gekregen nl. spoedig na het verlaten van de lagere school. In de andere gevallen kon worden vastgesteld, dat het ontbreken van een katholieke levensinstelling bij de op latere leeftijd bekeerde of niet-katholieke huwelijkspartner een van de dieper liggende factoren was, waardoor het contact met de kerk niet bewaard bleef of niet opnieuw tot stand kwam. De uiteenlopende levensovertuiging van beide ouders had zijn weerslag op het gehele gezinsleven, dat zich verder buiten de sfeer van de kerk heeft ontwikkeld.

C. SOCIALE FACTOREN

Het is een bekend feit, dat het proces van de non-observantie mede sociaal bepaald is. In de bestudeerde gezinnen kan men in dit verband een onderscheid maken tussen de niet-kerkelijk gesloten gemengde huwelijken en de huwelijken tussen twee katholieken, die kerkelijk gesloten werden. Een belemmerende invloed van de sociale factoren op de religieuze praktijk werd voor de eerste groep aangetroffen in het vroegere ouderlijke milieu en voor de tweede groep in de eigen, vooroorlogse gezins-situatie. Er zijn hier uiteraard accentverschuivingen mogelijk. Zo is er ook in de huwelijken tussen twee katholieken, waarbij een der partners een bekeerling is, een verwijzing mogelijk naar een negatieve invloed van de sociale factoren op de religieuze praktijk in het vroegere ouderlijke milieu.

De nauwe samenhang tussen sociale factoren en godsdienstig verval wordt hier nog nader toegelicht. De werkloosheid bracht de vroegere ouders en sommige van de hier bestudeerde gezinnen in zeer zorgelijke omstandigheden, zodat er van levensvreugde geen sprake meer was. De armoede verminderde het sociaal aanzien en het sociaal prestige. De man verloor zijn zelfrespect door zijn gedwongen niets doen. Dat vele van de ouders zich aan dronkenschap overgaven is in dit verband te begrijpen. De sfeer in huis werd erdoor bedorven en voor de moeder werd het nog moeilijker om met het karige geld rond te komen.

Het gemiddeld aantal kinderen was bijzonder groot. Dit verzwaarde de zorgen van de ouders, met name van de moeder. De aandacht en de controle verslapte, zodat de kinderen een betrekkelijk grote

vrijheid genoten. Dit leidde vooral tot conflicten met de school, waar een ander regime heerste en minder begrip werd getoond voor de omstandigheden, waarin de kinderen leefden. Bovendien waren deze gezinnen door de armoede gedwongen in de minder gunstig bekend staande buurten te wonen, waar de slechte woningtoestanden en de te kleine woningen hen en hun kinderen de straat opdreven. Aan hun geestelijk en zedelijk leven kwam dit niet ten goede. In de meeste gevallen werd het eerste kind "te vroeg" geboren. In bijna de helft van de gezinnen was een van de gezinsleden in aanraking met de politie geweest. Tesamen met hen, die in dezelfde situatie verkeren, vormen zij een sociale groep, die in de maatschappij het laagst staat geëvalueerd. Door het anarchistisch socialisme en het communisme zijn de gevoelens van deze groep wakker geschud. Zij werden gewezen op de sociale tegenstellingen, die in de samenleving heersen. Op het klassenonderscheid dat tussen de mensen was ontstaan. Het was een bewustmaking van wat algemeen in hen leefde. "Wij arbeiders zijn eigenlijk allemaal ontevreden", zoals een van de respondenten het uitdrukte.

Met het groeien van hun ontevredenheid ontdekten zij, dat niet alleen in de maatschappij, maar ook in de kerk voor hen de laagste plaats gereserveerd was. Dat op hen het minst werd gelet en dat zij zelfs openlijk bij anderen werden tenachter gesteld. Nu nog leven onder deze mensen de namen van reeds lang gestorven priesters en vooraanstaande katholieke leken, die door hun sociaal wanbegrip deze mensen van de kerk hebben vervreemd. In de loop der jaren zijn daaraan nieuwe namen toegevoegd. Inderdaad hebben sterke religieuze naturen zich van dit gebrek aan sociale erkenning weinig aangetrokken. In ieder geval was het voor hen geen aanleiding om hun godsdienstige observantie op te geven. Voor de andere gezinnen, die godsdienstig en zedelijk verzwakt waren, bracht dit gebrek aan sociale erkenning de breuk met de kerk, die zich wel identificeerde met de burgerlijke wereld maar niet met de lager geëvalueerde arbeidersgroep.

D. HOUDING TEGENOVER DE KERK

De boven omschreven houding van maatschappelijke ontevredenheid werd in feite alleen aangetroffen onder hen die kerkelijk gehuwd waren en dus nog tijdens hun huwelijk deel hadden genomen aan het kerkelijke leven. Niettemin leefde bij de oorspronkelijke katholieken onder hen een openheid en een welwillendheid van een "het komt heus wel in orde", al bleven er nog vele bezwaren. Zelfs kon men een schuldgevoel onderkennen met name wanneer het ging over persoonlijke tekortkomingen. De overige, niet-kerkelijk gehuwde respondenten die zeker sinds hun huwelijk niet meer actief hebben deel genomen aan het kerkelijke leven, zagen de

noodzaak hiervan niet in, omdat bij hen de zekerheid leefde zonder kerkbezoek te kunnen geloven en ook goed te kunnen leven zonder contact met de Kerk: "de mensen die in de kerk komen zijn ook zulke mooie niet". Het is voor hen meer een kwestie van gevoel. De een voelt er wel voor, de ander niet. De Kerk oefent op hen geen aantrekkingskracht uit, de Kerk zegt hun niets. Hun innerlijk wordt er niet door geraakt. De gedachte aan godsdienstoefeningen gaat samen met de opkomende herinnering aan gevoelens van grote verveling.

Niettemin hadden verschillenden van deze laatsten, ondanks het feit dat zij al jaren hun plichten hadden verzuimd, innerlijk nog steeds niet gebroken met de Kerk en voelden zich bewust of onbewust nog katholiek, ofschoon zij zozeer met hun huidige situatie waren vergroeid, dat er voorlopig geen kans op was, dat zij weer als practiserende lidmaten op hun schreden zouden terugkomen.

In andere gevallen echter sprak het katholiek gedoopt zijn helemaal niet meer aan. Dit sloot niet in, dat zij de Kerk vijandig gezind waren, ook al hadden zij voor de Burgerlijke Stand verklaard niet meer tot het katholieke kerkgenootschap gerekend te willen worden, evenmin dat zij wilden doorgaan voor ongelovigen, dat zij in zekere mate op gelovigen zouden neerzien.

Maar de godsdienst is vervaagd uit het leven van deze mensen. God staat te ver van hen af, de religieuze waarden worden niet direct gezien, en de Kerk verschijnt hun niet in die gedaante dat zij innerlijk erdoor getroffen worden.

Practisch in geen van de onderzochte gevallen kregen de kinderen een katholieke opvoeding. Soms was bij één van de huwelijkspartners wel de wil aanwezig hun kinderen katholiek te laten dopen en beschouwde hij of zij de kinderen ook zonder Doopsel op een bepaalde manier als katholiek, maar de niet-katholieke partij vormde hier dan een belemmering. In feite groeiden de kinderen geheel buiten de Kerk op. In het gezin bemerkten zij niets van een godsdienstig of kerkelijk leven.

BESLUIT

Het onderzoek van de religieuze praktijk van de katholieke bevolking in de stad Groningen voerde tot de conclusie, dat ongeveer een derde deel van de gezinnen met een katholieke vader en moeder of met minstens één katholieke ouder door non-paschantie was aangetast. Het accent bleek hierbij vooral te liggen op de jonge gezinnen en wat het beroepsmilieu betreft kon worden vastgesteld, dat de non-paschantie het verst was doorgedrongen in de arbeiderskringen. Bijna 60% van de non-paschante ouders behoorde tot de arbeidersstand. Deze gegevens vormden het uitgangspunt voor een nadere bestudering van de religieuze praktijk in een

uitgesproken arbeidersbuurt, de Oosterparkbuurt, waar bovendien de ongeschoolde arbeiders sterk in de meerderheid zijn.

Uit de theoretisch algemeen erkende waarheid, dat de ouders een overwegende invloed hebben op de ethische en religieus-kerkelijke concepties en gedragingen van het kind, werd de hypothese afgeleid, dat de observantie van de individuele gezinsleden in belangrijke mate gezinsobservantie zou zijn. Systematisch werd voor de 175 gezinnen met een of twee katholiek gedoopte ouders de nonpaschantie nagegaan in verband met andere registreerbare verschijnselen van de non-observantie. Het gedragspatroon van de ouders bleek in belangrijke mate de religieuze praktijk van de gezinnen als geheel te bepalen. Het religieus verval was het verst voortschreden in de gemengde huwelijken, die niet voor de Kerk waren gesloten. Slechts in 28 van de 175 gezinnen waren de ouders standvastig gebleven in het vervullen van hun kerkelijke verplichtingen. De hypothese bleek dus aan zekerheid te winnen in deze arbeidersgezinnen, alhoewel hierbij zeker het dominerende gedragspatroon van de buurt betrokken moet worden. De katholieke arbeider of zijn vrouw bezat wel een aantal normen die afweken van die welke in deze overwegend buitenkerkelijke buurt golden, maar de vader of moeder was niet bij machte om deze ook in praktijk te brengen. In dit opzicht had dus ook de buurt een nivellerende werking.²⁹⁾

Bij de bestudering van het proces van het religieuze verval bleek het vroegere gezinsmilieu waaruit de niet-practiserende huwelijkspartners voortkwamen voor een belangrijk deel reeds op een of andere manier te zijn aangetast door non-paschantie. Toch is het niet waarschijnlijk, dat ondanks de voorname plaats van het gezin, daarin de oorsprong te zoeken is van de godsdienstige achteruitgang, en de resultaten van de case-studies doen sterk vermoeden dat de oorspronkelijke verzwakking van de religieuze praktijk in belangrijke mate bepaald is door maatschappelijke factoren. Het gezin "geleidde" dit verzwakkingsproces, plantte het in toenemende mate voort hetgeen duidelijk bleek in de verder voortschrijdende afslapping van de gezinsobservantie naarmate het huwelijk langer duurde, en in de steeds zwakker wordende religieuze traditie van de opeenvolgende geslachten. Hieruit kwamen vooral de gemengde huwelijken voort, die voor het merendeel niet voor de Kerk werden gesloten, en tezamen de groep gezinnen vormden welke de minste perspectieven bieden voor een hernieuwd contact met de Kerk.

De maatschappelijke desintegratie, waarvan vele katholieke arbeidersgezinnen het slachtoffer werden,

²⁹⁾ W. Stoop OFM, 'Enkele beschouwingen over de aanpassing van de zielzorg aan de noden van onze tijd, in *Sociaal Kompas*, 1 (1953), 18-19.

is een samenhangend geheel van vele elementen, maar het voornaamste kenmerk ervan is, dat de personen die erdoor getroffen werden, zich uitgesloten voelden uit het sociale leven van de wereld, maar ook uitgesloten uit het sociale leven van de Kerk, waarop zij zich als reactie tegen dat sociale leven keerden, waardoor met name de kerkelijke gemeenschap met zijn waarden als een negatieve referentiegroep voor hen optrad. Het is de ervaring van minder-waard-geacht-worden in het maatschappelijke leven (iets anders dan de uitdrukking van S. Ligier 'minderwaardigheidscomplex', ofschoon de door hem aangehaalde reactie wel onderschreven kan worden): zij wensen op gelijke voet behandeld te worden als de andere gelovigen; maar gisteren en dikwijls ook nog vandaag behandelde de Kerk hen niet als de anderen. De arbeider wenst respect voor zijn menselijke waardigheid, en al te lang heeft de Kerk gezwegen over de plaats en de rechten van zijn persoon. Bovendien is de Kerk anti-revolutionair, terwijl zij juist van een revolutionaire geest beziel zou moeten zijn om de situatie van de arbeiders te verbeteren. Men heeft niet genoeg geluisterd naar deze mensen die zwaar onder lasten gebukt gingen: men heeft misschien niet genoeg van hen gehouden³⁰). In de waardering van de menselijke persoon ligt het diepste kernpunt, en daarin heeft de katholieke gemeenschap de arbeiders tekort gedaan.

Men zal voorzichtig moeten zijn uit het afwezig zijn van kerkelijke observaties ook het afwezig zijn van iedere katholieke mentaliteit t.a.v. de observaties af te leiden, en zeer zeker zal men voorzichtig

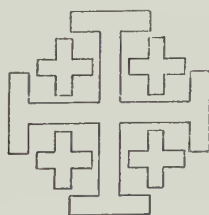
³⁰) S. LIGIER, *L'adulte des milieux ouvrieres*, t.z. essai de psychologie Pastorale, Parijs, Ed. Ouvreres, 1951, 72.

moeten zijn uit de afwezigheid van iedere uiterlijke binding met de Kerk ook de absentie van alle geloof af te leiden.

Van de andere kant bezitten deze godsdienstige 'restverschijnselen' zó weinig waarde voor deze mensen, zijn zij omgeven met zóvele valse beelden omtrent de Kerk en het kerkelijke leven, dat het in een pastorele bemoeienis op de eerste plaats erop aan komt voor deze mensen de fundamentele godsdienstige waarden te expliciteren, te ontvouwen, beleefbaar te maken, en wel in een vertrouwen wekkende benadering, die uit is op een persoonlijke ontmoeting en een persoonlijk gesprek, vóór iedere poging tot herstel van iuridische banden met de Kerk hetgeen pas in een latere fase van het contact een rol gaat spelen.

Gunstige perspectieven voor dit apostolische werk van zeer lange adem mogen wel gevonden worden in hun hoge achting en dankbare herinnering aan priesters en leken met sociaal begrip, waaraan veelbetekenend in de vele gesprekken herhaaldelijk uiting gegeven werd.

Het is niet het werk van de individuele priester alleen, van de individuele apostolisch ingestelde gelovige, die beiden meestal overbelast zijn. Het vraagt een mentaliteitsverandering en een apostolische bezieling en inspanning van alle gelovigen gezamenlijk, — ook van hen die zich niet thuis voelen in een stramien van katholiek organisatieleven —, van de plaatselijke Kerk dus o.l.v. de priesters. Naast een voortdurende stimulatie van het gemeenschappelijke verantwoordelijkheidsbesef gericht op een natuurlijk aansprekend, concreet object, zullen in de zwakkere buurten experimentele vormen van aangepaste zielzorg overwogen moeten worden.

The map illustrates the historical development of Groningen, starting from its founding in 1400. It shows the progression of city walls and canals over time, with different areas shaded to represent specific periods: 1400-1500, 1500-1600, 1600-1700, 1700-1800, 1800-1900, 1900-1920, 1920-1930, 1930-1940, and 1940-1968. The map includes numerous streets, canals, and landmarks, such as the Oude Markt, Nieuwe Markt, and various churches. A legend at the bottom identifies 25 specific church locations and their historical context.

DE HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN DE STAD GRONINGEN SINDS 1400

***** WILKORENZEN
1874 ORONGEN ALS VESTING
OPGEVEVEN, NADIEN WALLLEN
AFGEGRACHT EN GRACHTEN
GECHEMT

1910 - 1900
1910 - 1920
1920 - 1930
1930 - 1940
1940 - 1968

DELFTSE KANAL
Oude Markt
Nieuwe Markt
Ooster HANRIKKANAAL
JACOBUSSTRAAT
TERREIN ACQ. ZIEKENHUIS IN 1903
PANTHOEF 1834
ROERKERK 1847
WES-MAR-LEIDE
STATION
FREDERIKSTR. 1881
N°ACHANS 1868
ZIVOLLE 1970

LEGENDA

- 1 ST. WALBURGSKERK (GESLOOPT IN 1812)
- 2 ST. MAARTENSKERK
- 3 OL.VROUW TER A KERK
- 4 MINDERBROEDERSKLOOSTER EN KERK (NA 1840 BROERKERK OF ST. MARTINUSKERK IN 1895 Vernieuwd)
- 5 DOMINICANERKLOOSTER EN KERK
- 6 GEESTELIJK MAAOGENDKLOOSTER
- 7 KLOOSTER VAN DE BROEDERS DES GEMENEN LEVENS
- 8 VR. SYWENCONVENT
- 9 VR. MENOLDACONVENT
- 10 ST. JACOB EN ST. ANNENGASTHUIS
- 11 ST. GERTRUDGASTHUIS
- 12 ST. ANTONYAGASTHUIS
- 13 H. GEESTGASTHUIS
- 14 AUGUSTINUSKERK IN DE O. EBBINGESTRAAT (O.E.S.A.) TOT 1795
- 15 KERK IN DE HERESTRAAT (O.E.S.A.) TOT 1795
- 16 DOMINICUSKERK AAN DE CAROLIEWEG (O.P.)
- 17 PETRUS EN PAULUSKERK IN DE OOSTERSTRAAT (S.J.)
- 18 ST. JOSEPHKERK AAN DE HOGE DER A (S.J.)
- 19 KERK IN DE PAUSGAANG (SECULIEREN) TOT 1788
- 20 MARIAKERK IN DE GULDENSTRAAT (SECULIEREN)
- R.K. KERKEN NA 1840 (ZIE OOK SUB 4)
- 21 OL.VROUWENKERK IN DE GELKINGESTRAAT (1856 - 1956)
- 22 ST. JOSEFKERK (1867)
- 23 H.HARTKERK (1913)
- 24 ST. FRANCISCUSSKERK (1934)
- 25 ST. SALVATORKERK (1948)

R.K. SCHUILKERKEN (1600 - 1840)

25 R.K. ZIEKENHUIS 1897-1925
DAARNA VERPLAATS NAAR
HELPMAN
27 RK LIETDE GESTICHT
VANAF 1847

1800-1900
1920-1930
1930-1940
1940-1968

100 200 300 400 500 m

118

COMMENTAAR

De stad Groningen is op de Hondsrug gebouwd, doch de hoge binnenstad zelf is geleidelijk aan kunstmatig ontstaan. Vroeger stonden er nl. rond het plein, thans bekend als Grote Markt, tal van boerderijen, zoals men dit thans nog in vele Drenthse dorpen kan aantreffen. Tijdens deze bewoning werd de omgeving door verschillende afvalproducten langzamerhand opgehoogd en kreeg de binnenstad de niveauverschillen, welke nu nog kunnen worden waargenomen. De stad was reeds vroeg door muren omgeven en bestond omstreeks 1400 uit de gedeelten A tot en met K. Omstreeks 1469 werd de stad in zuidelijke richting uitgebreid met de stukken R en S, terwijl omstreeks 1522 het westelijk deel T binnen de muren kwam te liggen. De straten, vroeger "Achter de Muren" geheten (thans bekend als Schoolstraat, Burgtstraat, Nieuwstad, Torenstraat, Hoekstraat, Muurstraat, Harderwikerstraat, Hofstraat en Singelstraat) liggen alle aanmerkelijk lager dan de Grote Markt. De niveauverschillen variëren van 0,50 tot 3,50 meter, terwijl naar de Diepen toe een nog snellere daling valt waar te nemen. In het begin van de 17e eeuw breidde de stad zich vooral in noordelijke en oostelijke richting uit en ontstonden de wijken L tot en met Q. Daarna werd het geheel door een moderne

vestinggordel omgeven. Deze nieuwe stadsdelen werden zeer langzaam volgebouwd. In 1850 was de toestand ongeveer als volgt. A tot en met K waren vrijwel geheel bebouwd. In de wijken G, H en I waren nog onbebouwde gedeelten. L, M en N bestonden toen voor tweederde uit tuinderijen, terwijl O en P grotendeels uit tuinderijen en blekersvelden bestonden. De wijken Q, R en T waren vrijwel even dicht bebouwd als de binnenstad. Een groot deel van wijk O werd later door de Lichtbedrijven in beslag genomen.

Aan de binnenzijde van de wallen stonden talrijke eenkamerwoningen in een ongezonde atmosfeer. Het was er zeer vochtig, omdat de hoge wallen met hun beplanting geen zon doorlieten. Groningen trok steeds meer inwoners aan van het platteland, zodat er een tekort aan woonruimte kwam. In de tuinen van grotere percelen lieten de huiseigenaren dikwijls een paar kamers bouwen, welke dan als woning werden verhuurd. Zo ontstonden er tal van steegjes in de vrije doorgangen tussen de huizen.

In 1874 werd Groningen als vesting opgeheven en werd er een uitbreiding mogelijk naar alle richtingen. Reeds vóór de ontmanteling hadden vele inwoners zich buiten de wallen gevestigd en waren er tussen de Hereweg en Oosterweg vele woningen bijgebouwd.

J. Mulder (Groningen)

PLATEEGHOND DER STAD, OMSTREEKS A° 1575
Onthreent aan de Steden-atlas van G. Braun.
(Omscheut groot 34 bij 43 cm)

Plan of town of Groningen in approximately 1575. — Plan de la ville de Groningue aux environs de 1575. — Landgebiet der Stadt Groningen um 1575.

Op de voorgrond bemerkt men een vijfhoekige versterking, ook wel het kasteel van Alva genaamd. Dit kasteel werd op last van Alva tussen 1568 en 1577 aan de zuidzijde van de stad aangelegd. Nadat de spaanse troepen Groningen hadden verlaten werd dit kasteel weer afgebroken, de omringende grachten gedempt en de stadsmuur weer gedicht. Rechts op de kaart ziet men de rivier de Hunze, welke omstreeks 1400 als schuientdiep rond de stad werd geleid. Links de Drenthse A, de verbinding met Drenthe.

De plaatselijke verspreiding der katholieken in Friesland tot het begin der 19e eeuw

door

Drs. J. Visser, Leeuwarden

INHOUD

Inleiding	120	D. De 26 statierayons	123
A. Statistische problemen in Friesland	120	E. Toelichting	125
B. Statistiek der kerkelijke gezindten 1809	120	Tweede Hoofdstuk — Verhouding Katho- lieken op de totale bevolking	125
C. Verschil tussen gemeentelijk en plaatselijk beeld	121	A. Dynamische bevolkingsstatistiek 1714- 1744-1809	125
Eerste Hoofdstuk — Indeling naar klassen	121	B. Doopcijfers	126
A. Tegenstelling tussen N.O. en Z.W.	122	Derde Hoofdstuk — Plaatsen waar de Katho- lieken in de 18e eeuw verdwenen	130
B. Uiterste diaspora in het Noordoosten	122		
C. Betrekkelijke concentratie in het Zuid- westen	122		

INLEIDING

A. STATISTISCHE PROBLEMEN IN FRIESLAND

BIJ HET STATISTISCH BEWERKEN OF IN KAART brengen van de plaatselijke verscheidenheid van maatschappelijke verschijnselen is in het algemeen de gemeente de kleinste eenheid waarmee men werkt. In Friesland stuit dit op ernstiger bezwaren dan elders. Immers de plattelandsgemeenten zijn daar van tamelijk tot zeer uitgestrekt (Rauwerderhem 35 km² — Opsterland 231 km²) en omvatten een aantal dorpen, dat van 4 (Het Bilt) tot 29 (Wymbritseradeel) uiteenloopt en gemiddeld 12 à 13 bedraagt (de eilanden buiten beschouwing gelaten). Hoewel onder deze dorpen vele kleine en enige uiterst kleine voorkomen, is de totale bevolking van een groot deel dezer gemeenten vrij aanzienlijk; de volrijkste komen voor in de steeds groeiende lijst van gemeenten met meer dan 20.000 inwoners. Daar komt bij, dat deze gemeenten op enkele uitzonderingen na nog dezelfde omvang en grenzen hebben als de voormalige grietenijen, oeroude rechtsverbanden, waarbinnen de dorpen oudtijds een tamelijke zelfstandigheid bezaten en die diensgevolge in vele opzichten geen sterke eenheid vormden, terwijl door velerlei historische oorzaken banden ontstonden over de grenzen der grietenijen heen. Om een voorbeeld te geven: door het graven der Opsterlandse Compagnonsvaart ontstond een band tussen de zuidelijke dorpen van Opsterland en een deel van Ooststellingwerf, terwijl het Noorden en Zuiden van Opsterland weinig met elkaar te

maken hadden. Twee veranderingen in de gemeentegrenzen, in onze eeuw aangebracht, hadden juist ten doel, de verdeling van een dorp over drie gemeenten te beeindigen (Herenveen, Rottevalle). Een ander bewijs, dat de grietenijen geen eenheden voor alle gebieden des levens zijn, leveren de grenzen der Friese dialekten, die voor een deel de grietenijgrenzen volgen, maar ze op andere punten radicaal doorbreken, zodat b.v. Doniawerstal een overgangsgebied vormt tussen de drie hoofddialekten, zonder dat van het overwegen van een dier drie gesproken kan worden.

B. STATISTIEK DER KERKELIJKE GEZINDTEN 1809

Hetzelfde ziet men op godsdienstig gebied. Indien wij b.v. een kaart beschouwen van de grenzen der huidige R.K. parochies, zien wij dat deze zich van de grenzen der burgerlijke gemeenten niets aantrekken. En dat is ook begrijpelijk: deze parochies hebben zich merendeels ontwikkeld uit de staties uit de missietijd, waarbij het er slechts op aankwam, of een plaats gemakkelijker bereikbaar was van deze of gene der standplaatsen van missionarissen uit, die eerst nog zeer wisselend waren en later vaster werden, maar natuurlijk zonder enig verband met de burgerlijke of oude kerkelijke indeling. En ook als men de verdeling der verschillende gezindten over de vele dorpen en dorpjes van het Friese land nagaat, komt men tot een beeld, dat sterk afwijkt van datgene, dat men krijgt, indien men slechts met gemeenten werkt. Maar de gegevens over deze dorps-

gewijze verspreiding zijn slechts moeilijk te vinden. Het was dan ook een gelukkige vondst, toen wij in het archief van de Landdrost van Friesland een "Alphabetische lijst der steden en dorpen in Vriesland met derzelver bevolking in 1809" (Hs. inv. No. 31) aantroffen, die tevens het "getal der zielen naar de onderscheiden gezindheden" aangeeft. Het bleek, dat de landdrost de gemeentebesturen had aangeschreven om hem deze gegevens te zenden, en de opgaven der gemeentebesturen zijn ook nog bewaard gebleven. Daaruit heeft men dan de alphabetische lijst samengesteld, die een betrouwbare indruk maakt. Het tijdstip der opname is zeer gunstig: alle kerkelijke gezindten waren sinds enige tijd vrij in de beleving van hun overtuiging, terwijl de tijd der talrijke splitsingen en nieuwe stromingen nog niet was gekomen. Wel was de Evangelisch-Lutherse gemeente te Harlingen al gesplitst door de stichting der Hersteld Evangelisch-Lutherse gemeente, maar onze staat laat daarvan niets merken. Wel waren er op enige plaatsen nog twee Doopsgezinde gemeenten naast elkaar, maar deze kon men toch onder één hoofd brengen. Wel hadden, zoals in een kolom "Aanmerkingen" vermeld wordt, te Dokkum "de Mennoniten en Remonstranten... zich in den jare 1798 vereenigd tot eene gemeente, onder de benaming van de Vereenigde Christelyke", maar des te meer reden was er, deze in de kolom der Doopsgezinden te plaatsen, temeer waar Remonstranten elders in Friesland niet voorkwamen (alleen te Wolvega wordt er een vermeld). Zo kon de gehele bevolking van Friesland, op de kop af 175.600 personen, bijna "restloos" worden ondergebracht in vijf gezindheden: "Gereformeerde, Roomsche, Mennoniten, Lutersche, Joden".

C. VERSCHIL TUSSEN GEMEENTELIJK EN PLAATSELIJK BEELD

Bij onderzoek van dit stuk doet zich nu weer het bovengenoemde verschijnsel voor, dat de plattelandsgemeenten geenszins een eenheid vormen en binnen haar grenzen plaatsen bevatten, waarvan de bevolking geheel verschillend is samengesteld in kerkelijk opzicht. In het bijzonder geldt dit natuurlijk voor een grote gemeente als Wonseradeel. De cijfers voor deze grietenij luiden als volgt:

(De letters G, R, M, L, J duiden de bovengenoemde gezindheden aan, A anderen, T het totaalcijfer, terwijl de tussen haakjes geplaatste cijfers de percentages aanduiden, die met de voorafgaande cijfers overeenkomen.)

Wonseradeel

G 5.051 (74) R 1.242 (18) M 520 (8) L 13 (-)
T 6.826

Deze cijfers geven de indruk van een gebied met een tamelijke Gereformeerde meerderheid, een flinke Katholieke en een voor Friesland normale Doopsgezinde minderheid. Maar als wij er nu eens de dorpen

uithalen met de hoogste percentages voor elk dezer drie voornaamste gezindheden, dan krijgen we wel een zeer verschillend beeld:

	G	R	M	T
Zurich	77 (99)	1 (1)	—	78
Greonterp	3 (3)	101 (97)	—	104
Engwier	10 (63)	—	6 (38)	16

Maar ook in een grietenij van normale omvang is hetzelfde statistische spel mogelijk:

Doniawerstal

G 1.386 (71) R 418 (21) M 153 (8) L 2 (-)
T 1.959

	G	R	M	T
Dijken	67 (99)	—	1 (1)	68
St-Nikolaasga	42 (16)	220 (84)	1 (-)	263
Ouwsternijega	25 (39)	11 (17)	28 (44)	64

En zelfs in Utingeradeel met slechts 6 dorpen zijn de tegenstellingen scherp, zij het slechts tussen twee gezindheden, want de Katholieken komen hier nergens boven een flinke minderheid uit:

Utingeradeel

G 1.164 (47) R 75 (3) M 1.262 (50) L 1 (-) A 3 (-)
T 2.505

	G	R	M	T
Akmarijp	67 (88)	5 (7)	4 (5)	76
Nes	17 (16)	—	90 (84)	107
Terkaple	67 (63)	18 (17)	21 (20)	106

EERSTE HOOFDSTUK

I. INDELING NAAR KLASSEN

Om nu een beeld te krijgen van de verspreiding der Katholieken in Friesland, hebben wij allereerst alle steden en dorpen, waar Katholieken woonden, gerangschikt naar het percentage, dat zij daar van de plaatselijke bevolking uitmaakten. Daarna hebben wij deze lijst van opklimmende percentages met behulp van een kaart met dorpsgrenzen ingedeeld in 8 klassen, waarbij de grenzen (behalve die tussen de beide hoogste klassen) zodanig zijn getrokken, dat die geografisch zo eenvoudig mogelijk verliepen. De uitkomst hiervan, hoewel niet zeer verrassend, zijn toch wel zo belangwekkend, dat wij het de moeite waard vonden ze hier uiteen te zetten. Het bleek dan, dat de 371 steden en dorpen, die onze lijst in Friesland onderscheidt, als volgt konden worden ingedeeld:

- I. 172 plaatsen met een percentage beneden 1,44%;
(waaronder 123 plaatsen zonder Katholieken, dus $\frac{1}{3}$ van geheel Friesland!);
- II. 32 plaatsen met een percentage van 1,44 - 3,37%;
- III. 26 plaatsen „ „ „ „ 3,37 - 5,5 %;

IV.	39 plaatsen met een percentage van	5,5	- 11,1	%;
V.	37 plaatsen	„	„	11,1 - 19,2 %;
VI.	32 plaatsen	„	„	19,2 - 29,5 %;
VII.	26 plaatsen	„	„	29,5 - 50 %;
VIII.	7 plaatsen	„	„	boven 50%.

A. TEGENSTELLING TUSSEN N.O. EN Z.W.

Van de 172 onder I genoemde plaatsen vormen er 132 een aaneengesloten gebied in het Noorden en Oosten van Friesland. De grens van dit gebied wordt gevormd door de volgende plaatsen, die alle nog tot klasse I behoren:

Vlieland, Westerschelling, St.-Jakobiparochie, Firdgum, Minnertsgea, Kl.-Anjum, Peins, Schalsum, Zweins, Schingen, Slappeterp, Berlikum, Beetgum, Engelum, Vrouwenparochie, Britsum, Stiens, Oudkerk, Oenkerk, Miedum, Giekerk, Veenwouden, Hardegarijp, Suawoude, Teerns, Hempens, Warstiens, Garijp, Eernewoude, Oudega (Sm.), Nes (U.), Boornbergum, Beets, Terwispel, Lukswolde, Langezwaag, Oudehorne, Oldeberkoop, Jubbega, Hoornsterzwaag, Makkinga, Langedijke, Appelscha.

De 40 overige plaatsen van klasse I liggen buiten dit gebied en wel ten Noorden en Oosten van de lijn Makkum - Bolsward - Woudsend - St.-Nikolaasga - Kuinre. Binnen eerstgenoemd gebied liggen echter nog 10 plaatsen die tot de andere klassen behoren (6 uit klasse II, 2 uit klasse IV, 1 uit klasse V en 1 uit klasse VI) en wel alle bewesten de lijn Peazens - Twijzel - Hardegarijp - Terwispel - Bakkeveen.

Anders gezegd, dit aaneengesloten gebied omvat 142 plaatsen, waarvan:

89 plaatsen zonder Katholieken	
43 plaatsen met	0 - 1,44% klasse I
6 plaatsen met	1,44 - 3,37% klasse II
2 plaatsen met	5,5 - 11,1 % klasse IV
1 plaats met	12,69% klasse V
1 plaats met	20,09% klasse VI

De rest van Friesland omvat 229 plaatsen, waarvan:

34 plaatsen zonder Katholieken	
6 plaatsen met	0 - 1,44% klasse I
189 plaatsen met hogere perc.	klasse II - VIII

B. UITERSTE DIASPORA IN HET NOORDOOSTEN

We zullen thans het bovenomschreven aaneengesloten gebied van uiterste diaspora nader bekijken. Hier boezemen ons natuurlijk de plaatsen belang in, die een groter of kleiner aantal Katholieken telden. Deze 53 plaatsen vormen nog altijd $\frac{3}{8}$ van alle dorpen, terwijl er van de 11 Friese steden slechts 1 in dit gebied ligt. Slechts 10 ervan behoren tot een hogere klasse dan I.

Twee van deze 10 plaatsen zijn oude staties: Nes (A.) en Dokkum.

De acht andere liggen merendeels in de omgeving van die beide: Rinsumageest, Ballum, Sibrandahuis, Driezum, Kollumerzwaag en Oosternijkerk.

Slechts twee in het Midden en Zuidoosten van Friesland: Kortezwaag en Donkerbroek.

De andere 43 plaatsen liggen natuurlijk veel meer verspreid.

Tot het rayon der statie Dokkum kunnen er 17 worden gerekend: Datumawoude, Niiwier, Ferwerd, Hantum, Akkerwoude, Aalsum, Ee, Zwaagwesteinde, Betterwird, Birdaard, Veenwouden, Anjum, Morra, Ternaard, Holwerd, Schiermonnikoog en Kollum;

tot dat van Leeuwarden 6: Giekerk, Hardegarijp, Stiens, Suameer, Oostermeer en Hallum;

op Dronrijp zijn er 3 georiënteerd: Beetgum, St. Anna-Parochie en Vrouwenparochie;

op Franeker eveneens 3: Zweins, Firdgum en Minnertsgea; terwijl het geïsoleerde Westerschelling tot de invloedssfeer van Harlingen moet worden gerekend.

Wenden wij ons naar het Oosten, dan treffen wij van de resterende 13 er 3 aan in Smallingerland (rayon Waga); Zuiderdrachten, Opeinde en Noorderdrachten;

7 in Opsterland en Schoterland (rayon Heerenveen): Lukswolde, Langezwaag, Jubbega-Schurega, Beetsterzwaag, Gorredijk, Terwispel en Duurswoude;

3 in Ooststellingwerf (rayons Oldeholtpea en Steggerda): Oldeberkoop, Makkinga en Haule.

Hieruit blijkt dat een gesloten gebied zonder Katholieken nauwelijks te vinden is; als uitersten zijn slechts de gemeenten Vlieland en Achtkarspelen zuiver Protestant.

C. BETREKKELIJKE CONCENTRATIE IN HET Z.W.

Van de 40 plaatsen bewesten de grenslijn van het bovenomschreven gebied met een percentage Katholieken beneden 1,44% vormen er 12 een aaneengesloten gebied in het Westen van Weststellingwerf en het toenmalige Schoterland (thans grotendeels Haskerland):

Nijlamer, Rottum, Rotstergaast, Rohel, Delfstruizen, Schoteruiterdijken, Scherpenzeel, Nijtrijne, Munnekeburen, Oldelamer, Nijholtwolde en Nieuweschoot.

6 aaneengrenzende dorpen zonder Katholieken liggen in het Noordoosten van Wymbritseradeel: Oppenhuizen, Offingawier, Goënga, Gauw, Uitwellingergea en Jutrijp;

een ander complex van 6 ligt grotendeels in het Westen van Baarderadeel:

Oosterlittens, Baard, Lions, Wieuwerd, Britswerd en Hennaard;

een derde van 4 dorpen in het Noordoosten van Baarderadeel en het Zuidoosten van Menaldumadeel: Beers, Jellum, Boksum en Blessum.

Meer verspreid liggen ten Noorden van Makkum: Zurich, Schraard en Engwier;

in de buurt van Bolsward:

Arum, Waaksens (Henn.) en Oegeklooster;

bij Sneek:

Ysbrechtum;

bij Woutsend:

Smallebrugge en Dijken;

bij Irnsum:

Terhorne en Idaard;

en bij Heerenveen:

Katlijk.

De rest van het gebied ten Zuiden en Westen der grenslijn, 189 steden en dorpen, kunnen wij het best rangschikken naar de verschillende missiestaties, waartoe ze kerkelijk behoorden.

Zo kunnen wij dit gebied indelen in 24 rayons, waarbij in het algemeen blijkt (hetgeen ook te ver-

wachten was), dat het Katholieke aandeel in de bevolking van de kern naar de omtrek geleidelijk vermindert. De kern wordt meestal niet gevormd door de plaats waar de kerk ligt, waarvoor verschillende verklaringen te geven zijn. Zo komt het voor, dat de statie in een stad gevestigd is en een naburig dorp het hoogste percentage Katholieken vertoont (zie de rayons van Workum, Bolsward, Leeuwarden en Franeker en vgl. de boven gegeven cijfers voor Dokkum en Rinsumageest); hetzelfde verschijnsel ziet men bij sommige grote dorpen (Woudsend, Makkum, Balk, Lemmer, Dronrijp, Joure), terwijl een statie, in een onzelfstandige buurtschap gelegen, niet steeds het hoofddorp, waaronder deze ressorteert, het hoogste percentage kan verschaffen (Blauwhuis onder Westhem, Roodhuis onder Oosterend, Wytgaard onder Wirdum, Overburen onder Steggerda).

Deze 24 rayons vormen dus met de boven beschreven 40 plaatsen van klasse I het gehele gebied ten Zuiden en Westen der bedoelde grenslijn; gemelde 40 plaatsen liggen grotendeels juist tussen enige dier rayons in, terwijl bij enkele kleine plaatsen als Engwier en Oegeklooster het ontbreken van Katholieken niet veel betekent: met één Katholieke inwoner zouden zij in klasse IV zijn gevallen! De grotere complexen van plaatsen uit klasse I stellen dus streken voor, te ver van elk der kernen (staties) gelegen om daardoor te worden beïnvloed. Zo is het ook met het grootste complex, dat in Weststellingwerf en Schoterland, dat tussen de rayons van Lemmer, St.-Nikolaasga, Joure, Heerenveen, Oldeholtpa, Steggerda en Kuinre ligt.

D. DE 26 STATIERAYONS

Ter toelichting van het genoemde verschijnsel geven wij hierna alle 199 plaatsen in Friesland van de klassen II — VIII, ingedeeld naar de statierayons en gerangschikt naar afdalende percentages. De plaats, waar de statie gevestigd is, is met een * gemerkt.

Statie 1. Blauwhuis (Sensmeer)

Greonterp	(97)	Klasse VIII
Dedgum	(76)	
*Westhem	(55)	
Sandfirde	(46)	Klasse VII
Idzega	(44)	
Tjerkwerd	(41)	
Oudega (W.)	(39)	
Abbege	(36)	
Hieslum	(32)	
Parrega	(27)	Klasse VI
Wolsum	(22)	
Oosthem	(5)	Klasse III

Statie 2. Sint-Nikolaasga

*Sint-Nikolaasga	(84)	Klasse VIII
Doniaga	(34)	Klasse VII
Oldeouwer	(33)	

Teroele	(22)	Klasse VI
Ousterhaule	(17)	Klasse V
Ousternijega	(17)	
Roornzwaag	(16)	
Legemeer	(16)	
Goingarijp	(12)	
Tjerkgaast	(9)	Klasse IV
Idskenhuiizen	(7)	
Broek (Don.)	(4)	Klasse III
Langweer	(2)	Klasse II

Statie 3. Woudsend

Indijk	(65)	Klasse VIII
Ipekolsga	(30)	Klasse VII
*Woudsend	(27)	Klasse VI

Statie 4. Bakhuizen

*Bakhuizen	(55)	Klasse VIII
Oudemirdum	(35)	Klasse VII
Mirns	(31)	
Scharl	(24)	Klasse VI
Hemelum	(18)	Klasse V
Kolderwolde	(12)	
Koudum	(6)	Klasse IV
Warns	(4)	Klasse III
Molkwerum	(4)	
Staveren	(2)	Klasse II

Statie 5. Roodhuis (Oosterend)

Tirns	(53)	Klasse VIII
Tjalhuizum	(31)	Klasse VII
Loënga	(26)	Klasse VI
Scharnegoutum	(22)	
Lutkewierum	(20)	
Folsgare	(20)	
Hidaard	(17)	Klasse V
*Oosterend (H.)	(15)	
Nijland	(12)	
Itens	(7)	Klasse IV

Statie 6. Makkum

Longerhouw	(49)	Klasse VII
Gaast	(35)	
*Makkum	(23)	Klasse VI
Piaam	(15)	Klasse V
Kornwerd	(10)	Klasse IV
Idzegahuizum	(10)	
Eksmorra	(7)	
Allingawier	(7)	
Wons	(6)	

Statie 7. Workum

Nijhuizum	(47)	Klasse VII
Ferwoude	(27)	Klasse VI
*Workum	(22)	
Hindelopen	(7)	Klasse IV

Statie 8. Oldeholtpa (thans Wolvega)

Idzard	(44)	Klasse VII
Sonnega	(22)	Klasse VI
*Oldeholtpa	(19)	
Spanga	(19)	Klasse V
Oldeholtwolde	(15)	
Wolvega	(10)	Klasse IV
Oldetrijne	(5)	Klasse III
Nijholtpa	(4)	

Statie 9. Oosterwierum (opgericht 1796)

*Oosterwierum	(44)
Mantgum	(16)
Bozum	(9)
Weidum	(4)
Jorwerd	(1)

Statie 10. Bolsward

Burgwerd	(41)
*Bolsward	(30)
Witmarsum	(17)
Edens	(12)
Wommels	(12)
Oldeklooster	(11)
Kubaard	(10)
Hartwerd	(8)
Hichtum	(7)
Schettens	(5)
Lollum	(4)
Pingjum	(2)

Statie 11. Balk

Ruigahuizen	(40)
Elahuizen	(29)
Oudega (H.O.)	(26)
*Balk	(22)
Wikel	(19)
Sloten	(15)
Nijemirdum	(13)
Nijega (H.O.)	(13)
Harich	(12)
Sondel	(6)

Statie 12. Lemmer (vroeger Follega)

Eesterga	(37)
Follega	(27)
*Lemmer	(11)
Oosterzec	(6)
Echten	(4)

Statie 13. Dronrijp

Baijum	(36)
*Dronrijp	(14)
Menaldum	(11)
Winsum	(8)
Huins	(7)
Deinum	(5)
Hilaard	(3)
Marsum	(3)

Statie 14. Irnsum

*Irnsum	(35)
Poppingawier	(21)
Rauwerd	(14)
Friens	(8)
Dcersum	(7)
Akkrum	(5)
Grouw	(3)
Terzool	(3)
Sibrandaburen	(3)
Oldeboorn	(2)

Statie 15. Wytgaard

Swichum	(35)
*Wirdum	(33)

Klasse VII
Klasse V
Klasse IV
Klasse III
Klasse II

Klasse VII
Klasse V
Klasse IV
Klasse III
Klasse II

Klasse VII
Klasse VI
Klasse V
Klasse IV

Klasse VII
Klasse VI
Klasse V
Klasse IV
Klasse III

Klasse VII
Klasse V
Klasse IV
Klasse III
Klasse II

Klasse VII
Klasse VI
Klasse V
Klasse IV

Klasse III
Klasse II

Klasse VII

Goutum	(25)
Roordahuizum	(14)

Klasse VI
Klasse V

Statie 16. Steggerda

Blesdijke	(32)
*Steggerda	(24)
Peperga	(14)
Nijberkoop	(9)
Finkega	(3)
Elslo	(3)
Noordwolde	(2)
Boil	(2)
Donkerbroek	(2)

Klasse VII
Klasse VI
Klasse V
Klasse IV
Klasse II

Statie 17. Leeuwarden

Huizum	(29)
*Leeuwarden	(17)
Lekkum	(12)
Jelsum	(6)
Rijperkerk	(5)
Kornjum	(4)
Wyns	(3)
Tietjerk	(2)

Klasse VI
Klasse V
Klasse IV
Klasse III
Klasse II

Statie 18. Warga-Wartena

Wartena	(28)
*Warga	(27)
Eagum	(17)

Klasse VI
Klasse V

Statie 19. Heerenveen (Het Meer)

Terband	(27)
*Het Meer	(25)
Heerenveen (S.)	(12)
Heerenveen (E.)	(9)
Haskerdijken	(5)
Nijehorne	(4)
Luinjeberd	(4)
Knijpe	(3)
Tjalleberd	(3)
Kortezwaag	(3)
Mildam	(2)
Gersloot	(2)
Oudeschoot	(2)

Klasse VI
Klasse V
Klasse IV
Klasse III
Klasse II

Statie 20. Joure

Snikzwaag	(26)
*Joure	(20)
Terkaple	(17)
Westermeer	(12)
Nijehaske	(8)
Akmarijp	(7)
Haskerhorne	(6)
Oudehaske	(4)
Rotsterhaule	(4)
Sint-Jansga	(2)

Klasse VI
Klasse V
Klasse IV
Klasse III
Klasse II

Statie 21. Franeker

Hitsum	(24)
*Franeker	(17)
Boer	(12)
Herbaijum	(10)
Ried	(9)
Tjum	(8)
Dongjum	(7)
Tjummarum	(6)
Lidlum	(5)
Achlum	(4)

Klasse VI
Klasse V
Klasse IV
Klasse III

Spannum	(3)	Klasse II
Oosterbierum	(2)	
Welsrijp	(2)	
<i>Statie 22. Heeg</i>		
*Heeg	(24)	Klasse VI
Gaastmeer	(5)	Klasse III
Hommerts	(2)	Klasse II
<i>Statie 23. Sneek</i>		
*Sneek	(20)	Klasse VI
IJlst	(4)	Klasse III
<i>Statie 24. Nes (Ameland)</i>		
*Nes	(20)	Klasse VI
Ballum	(8)	Klasse IV
<i>Statie 25. Harlingen</i>		
*Harlingen	(15)	Klasse V
Almenum	(9)	Klasse IV
Midlum	(7)	
Kimswerd	(6)	
Winaldum	(4)	Klasse III
Seksbierum	(2)	Klasse II
Pietersbierum	(2)	
<i>Statie 26. Dokkum</i>		
Rinsumageest	(13)	Klasse V
*Dokkum	(9)	Klasse IV
Sibrandahuis	(3)	Klasse II
Driezum	(3)	
Kollumerzwaag	(2)	
Oosternijkerk	(2)	

Aan de hand van de kaart kan men nagaan, hoe van de kern naar de omtrek van elk rayon het aantal Katholieken geleidelijk afneemt, natuurlijk niet overal even regelmatig.

E. TOELICHTING

Het gesignaleerde verschijnsel, dat het aantal Katholieken naar verhouding tot de totale bevolking rondom de missiestaties het grootst is en afneemt, naarmate de afstand van de statie groter wordt, behoeft nauwelijks verklaring. Wel moeten wij in gedachten houden, dat het hier niet — zoals het woord missie suggereert — gaat om bekering van niet-Katholieken, maar om behoud van een Katholieke bevolking of resten daarvan voor geloof en kerk. Behalve aan sterkere afval (in de zin van overgang tot het Protestantisme), waar de priester te ver was, kan men ook denken aan concentratiebewegingen van de Katholieken om de staties, door voorkeur voor vestiging in de buurt der kerk.

Ook aan de verklaring van het andere opvallende verschijnsel, nl. de scheiding tussen een gebied waar in de meeste plaatsen geen Katholieken wonen enerzijds, en een gebied met vrijwel van dorp tot dorp een groter of kleiner aantal Katholieken anderzijds, willen wij slechts weinig woorden wijden. Prof. Rogier heeft er op gewezen, dat de missionarissen uit Holland en wel in het bijzonder uit het voormalige

bisdom Haarlem moesten komen. Dit ziet hij niet ten onrechte in de verspreiding der Katholieken weerspiegeld, al werkte hij met cijfers betreffende gehele gemeenten van enige tijd later dan de onze en met de ligging der statiekerken; in ruwe trekken geven deze natuurlijk hetzelfde beeld als ons onderzoek. Een uitzondering op dit beeld vormen de beide staties Ameland en Dokkum. Voor eerstgenoemde bestaan historische oorzaken, die Rogier reeds heeft gememoreerd: dit eiland was een min of meer onafhankelijke heerlijkheid, die haar neutraliteit omstreeks 1630 door de Aartshertogen erkend zag in ruil voor godsdienstvrijheid voor de Katholieken, die een kerkje konden bouwen te Nes, bediend door een aldaar gevestigde Jezuïet. Ook voor Dokkum kunnen wij wellicht historische oorzaken aanwijzen: gelegen aan een zeearm, was het van Holland uit niet moeilijk te bereiken. Ook andere havenplaatsen (Harlingen, Makkum, Workum) waren al vroeg zetels van missionarissen. Ook is het wellicht mogelijk, Dokkum te zien als tussenstation op de route Leeuwarden - Ameland. Tenslotte kan de invloed van het adellijke geslacht Van Peyma, dat onbeschroomd voor zijn Katholieke geloof en de rechten der Kerk opkwam, een rol hebben gespeeld.

TWEDE HOOFDSTUK

I. VERHOUDING KATHOLIEKEN OP DE TOTALE BEVOLKING

A. DYNAMISCHE BEVOLKINGSSTATISTIEK

1714 - 1744 - 1809

Het hierboven gegeven beeld is slechts een momentopname, terwijl wij graag meer zouden weten over de ontwikkeling, die tot deze verdeling heeft geleid. Helaas ontbreekt een statistiek der kerkelijke gezindten voor 1800 geheel (behoudens een statistiek van 1796, die dus slechts van weinige jaren voor de onze dateert). Ook over de totale bevolking zijn slechts weinig gegevens bekend uit de tijd voor 1795. Een gedetailleerd beeld wordt nog slechts verschaft door het register van familien van 1744¹⁾, dat ook van alle dorpen en steden van Friesland de bevolking opgeeft, terwijl er daarvoor nog een telling bestaat van 1714, waarvan echter slechts resultaten per stad en per grietenij bekend zijn²⁾. Deze eerste telling is zeker niet geheel betrouwbaar, getuige het feit dat van Wonseradeel het aantal gealimenterden berekend is door het aantal gealimenterde gezinnen met 5 te vermenigvuldigen. Ook vertonen de beide lijsten die ervan bestaan, enig verschil, maar dit bedraagt in totaal slechts 11 personen, d.i. nog niet 0,01% van de toenmalige bevolking van Friesland.

¹⁾ Statenarchief S 14.

²⁾ Statenarchief S 13b.

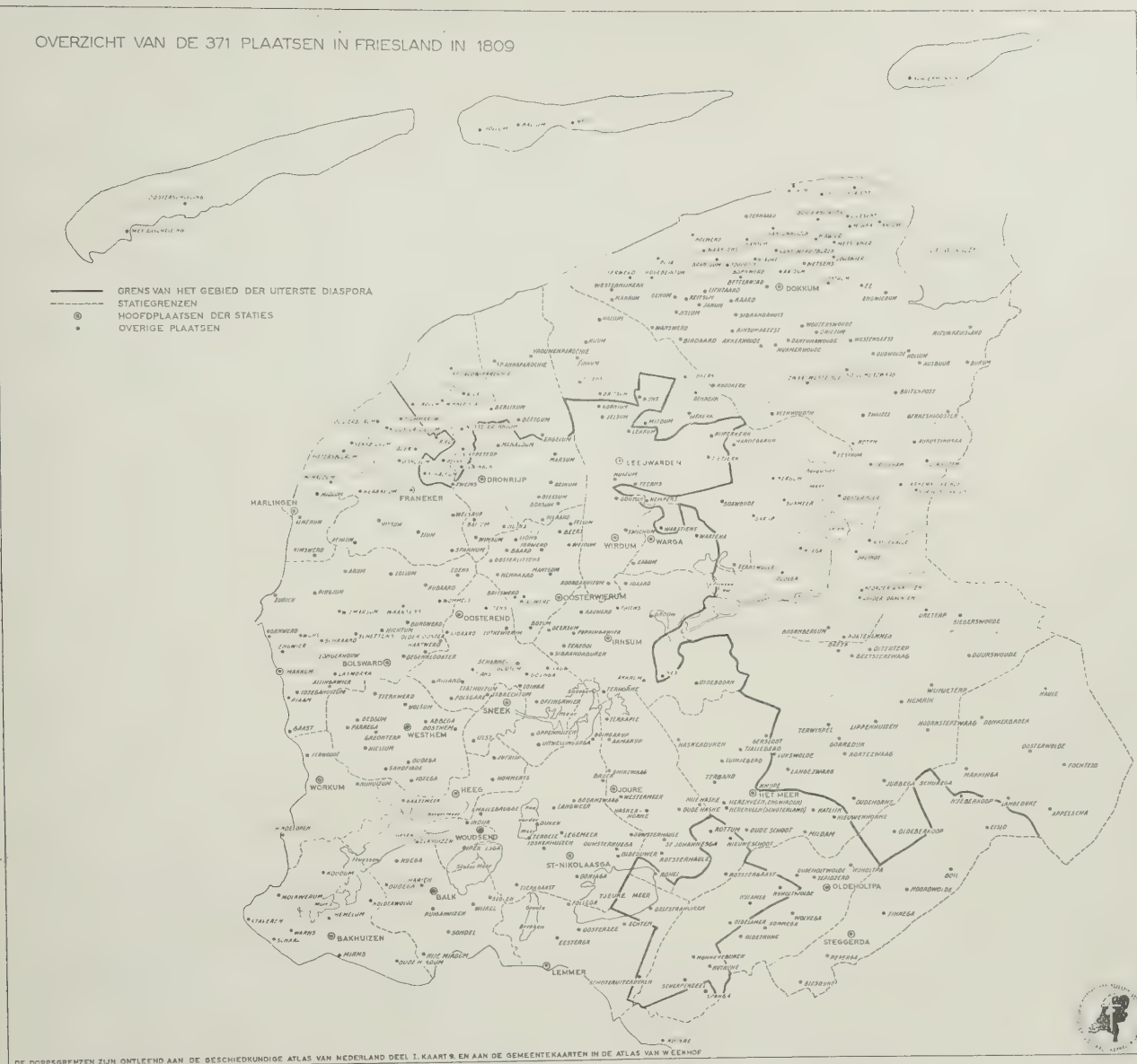

De cijfers van 1714, 1744 en 1809 hebben wij nu tot uitgangspunt genomen voor een dynamische bevolkingsstatistiek van Friesland, ingedeeld naar de 26 statierayons. Dit leverde voor 1714 nog de moeilijkheid op, dat de rayongrenzen slechts voor een deel samenvallen met de grietenijgrenzen. Waar nodig, hebben wij nu aangenomen dat de bevolking der dorpen zich van 1714—1744 binnen eenzelfde grietenij evenredig heeft ontwikkeld. Het verhoudingscijfer der grietenijbevolking is dus aangenomen voor elk dorp der grietenij.

in drie dezer eilanden opgaan, maakt dit weinig uit. Jammer is dat wij voor Ameland, dat een zelfstandige statie was, geen betrouwbare gegevens hebben.

Moge dan een statistiek van het aantal Katholieken in de 18e eeuw onmogelijk op te maken zijn, wel zijn er cijfers omtrent hen te verzamelen uit de doop- en trouwboeken, die voor het grootste deel in het Rijksarchief berusten, voor Leeuwarden (deels in afschrift) in het archief dezer gemeente. De cijfers der dopen hebben wij nu nauwkeurig bepaald, zowel per jaar, waarbij onvolledige jaren buiten beschouwing zijn gelaten, als plaatselijk, voorzover althans de geboorteplaats der dopelingen vermeld wordt, hetgeen in sommige staties nooit of slechts een enkele maal, in andere slechts gedurende een

OVERZICHT VAN DE 371 PLAATSEN IN FRIESLAND IN 1809

General picture of the 371 localities of Friesland in 1809. - Vue générale des 371 localités de la Frise en 1809.
Übersicht über die 371 Dörfer in Friesland im Jahre 1809.

kortere of langere reeks van jaren het geval is, terwijl er ook doopboeken zijn, waarin een deel der dopelingen wel gespecificeerd staat, een ander, groter of kleiner deel gedurende dezelfde jaren niet, zodat er een rubriek "onbekend" ontstaat.³⁾

De uitkomsten dezer beide statistieken, een curve van het aantal gedoopten en een curve van het totale aantal inwoners van een statierayon, zijn natuurlijk

³⁾ Het statistische grondmateriaal, dat om technische redenen in deze uitgave niet kon worden opgenomen, betrof enerzijds het verloop van de aantallen gedoopten per jaar, anderzijds de plaatselijke verdeling hiervan per vijf jaar. De verzameling van deze cijfers aan de hand van de tientallen doopboeken nam enige jaren tijds in beslag. Degenen, die kennis willen nemen van het grondmateriaal kunnen zich in verbinding stellen met de auteur.

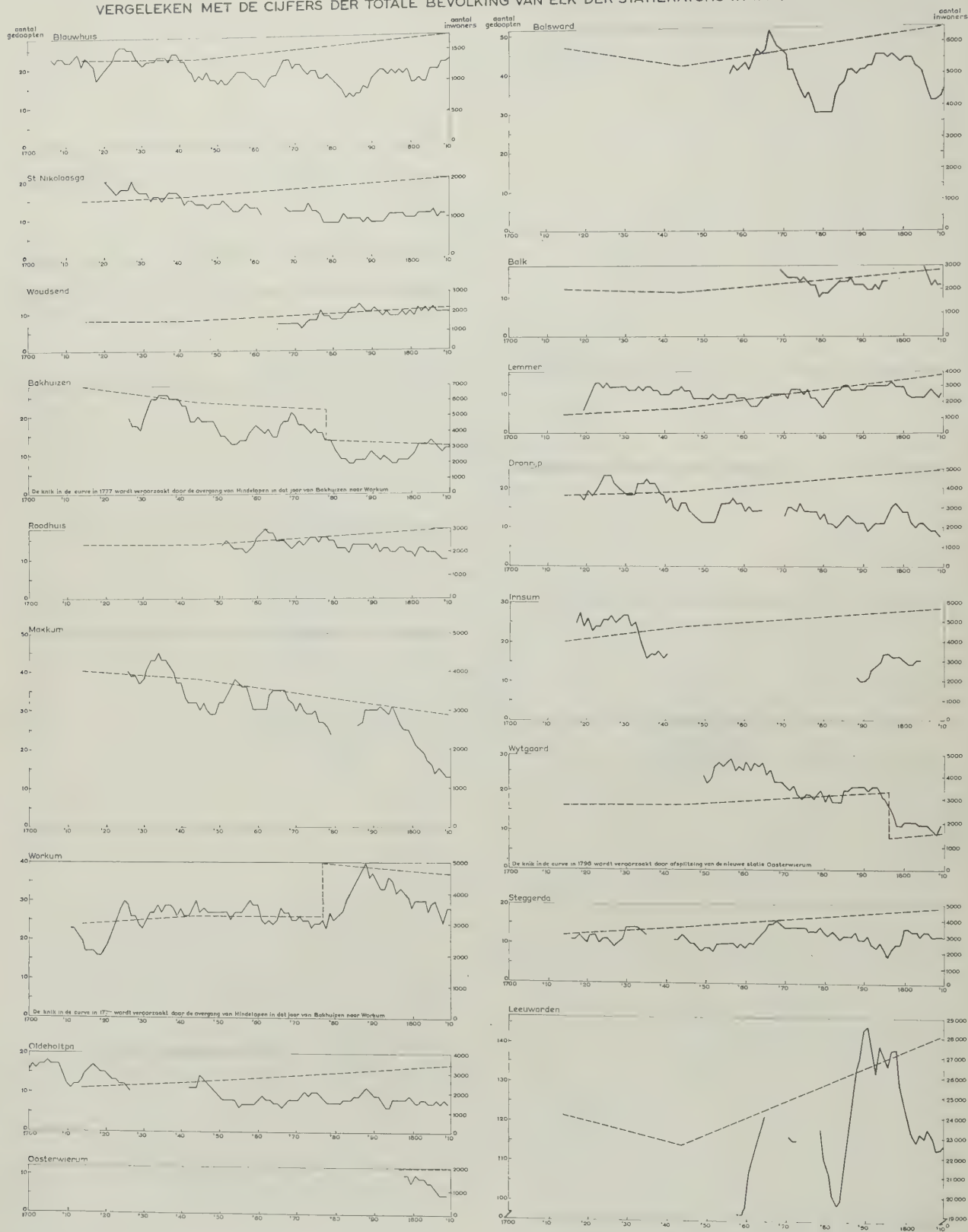
uiterst moeilijk te vergelijken, terwijl ons dit voor de gegevens per dorp geheel onmogelijk scheen. Wij hebben ons dus beperkt tot de gegevens per statie en daartoe van de aantallen gedoopten vijfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden berekend, die wij vervolgens in een grafiek hebben verenigd met de als boven berekende cijfers der totale bevolking per statierayon.

Eerstgenoemde curve van het aantal gedoopten beschouwen wij nu als representatief voor het verloop van het aantal Katholieken, althans in haar algemene strekking, want ondanks de reductie der toevallige verschillen door de berekening van het voortschrijdend gemiddelde over vijf jaren vertoont zij nog wel schommelingen, die in sommige staties zelfs aanzienlijk zijn.

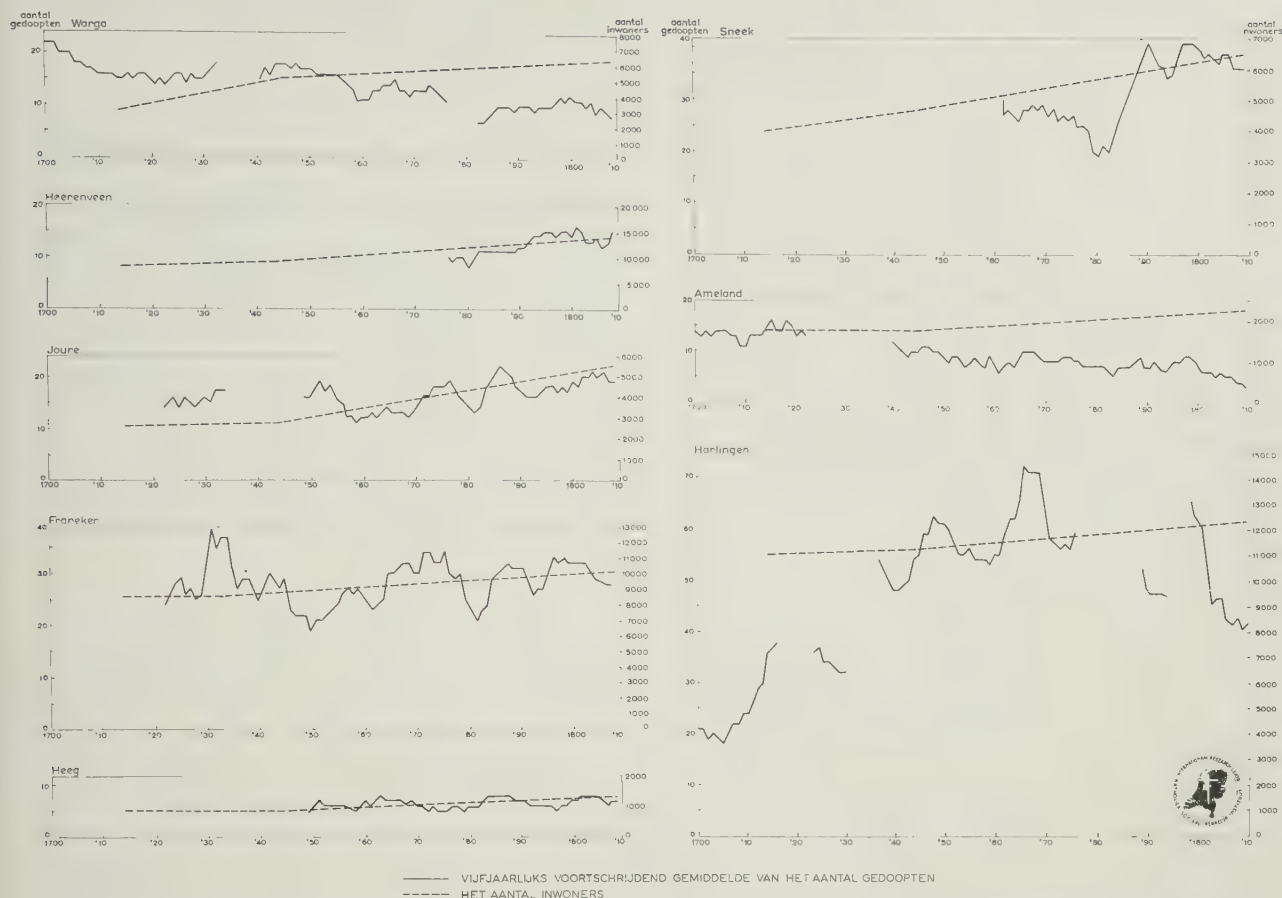

Grafiek I

AANTALLEN GEDOOPTEN IN DE FRIESE STATIES (VOORTSCHRUIJENDE GEMIDDELDEN OVER 5 JAAR)
VERGELEKEN MET DE CIJFERS DER TOTALE BEVOLKING VAN ELK DER STATIERAYONS IN 1714, 1744 EN 1809

Grafiek I (vervolg)

Number of baptized persons in the ecclesiastical districts ("staties") of Friesland (progressive averages over periods of five years), in relation to the total population of each of these districts in 1714, 1744 and 1809. — Nombre des baptisés dans les circonscriptions ecclésiastiques de la Frise, ("staties"), (moyennes progressives par périodes de 5 ans) par rapport au total de l'effectif de la population de chacune de ces circonscriptions en 1714, 1744 et 1809. — Zahl der Getauften in den friesischen Stationen ("staties") (fortlaufende Mittelwerte für 5 Jahre), verglichen mit den Zahlen der Gesamtbevölkerung jeder der Stationen in den Jahren 1714, 1744 und 1809.

Welke conclusie is nu te trekken uit de vergelijking der beide curven per statierayon? Voor meer dan de helft der staties moeten we een duidelijke daling van het aandeel der Katholieken in de bevolking constateren. Minder geprononceerd is deze daling voor de rayons van Balk, Joure, Heeg, en Workum. Voor Franeker, Harlingen en Leeuwarden lopen de lijnen ongeveer gelijk. (Voor de afzonderlijke staties te Bolsward en Leeuwarden was natuurlijk geen vergelijking mogelijk). Voor Heerenveen, Sneek en Woudsend is enige stijging te constateren, en te Bakhuizen was de stijging zelfs aanzienlijk.

Wellicht zou ook hiervoor een verdere locale differentiatie nog nauwkeuriger gegevens hebben kunnen verschaffen, maar zoals gezegd, wij hebben ons daaraan niet gewaagd. Men zou dan, behalve voor de steden, aangewezen zijn op de cijfers van 1744 en 1809, daar voor elk dorp afzonderlijk de berekende cijfers voor 1714 wellicht aanzienlijk van de werkelijkheid kunnen afwijken, terwijl wij voor de statierayons mogen aannemen, dat die afwijkingen elkaar deels zullen compenseren en ze er op de grotere totalen dus relatief geringer zullen zijn.

Ook ontbreken voor een zo gedetailleerd onderzoek teveel gegevens; bij een achttal rayons ontbreekt de plaatsaanduiding in de doopboeken geheel of bijna geheel. De resultaten van een dergelijk onderzoek zouden hoogstwaarschijnlijk de moeite niet lonen wegens hun onvolledigheid en geringe graad van betrouwbaarheid.

Tot welke verdere conclusies kan de vergelijking der beide curven ons nog leiden? In het algemeen is het aandeel der Katholieken in de Friese bevolking in de 18e eeuw zeker achteruitgegaan, maar plaatselijk vertoont het beeld nogal verschillen. Op sommige plaatsen is zelfs toeneming te constateren. Het best handhaafde de Katholieke gemeenschap zich in de grotere plaatsen en in de Zuidwesthoek, maar ook daar niet over de gehele linie: men zie de grafieken van Sint-Nikolaasga, Bolsward, Roodhuis, Lemmer, Makkum en Blauwhuis.

Tenslotte worde nog opgemerkt dat Leeuwarden iets anders bewerkt is dan de overige plaatsen. Allereerst zijn daar ook de cijfers opgenomen van de Jansenistische statie, omdat de mensen die daartoe

behoorden, ongetwijfeld overwegend van Katholieke origine waren en deze gemeenschap waarschijnlijk ook weer grotendeels in de Katholieke is opgegaan. Men ziet hier na de kortstondige bloei in het begin der 18e eeuw een snelle vermindering tot ca. 1720 tot een derde van het aanvankelijke aantal, in de jaren 1730 en 1740 een grotendeels verdwijnen van deze rest en in de 2e helft der eeuw een langzaam uitstervingsproces.

Evenals van Bolsward, is van Leeuwarden een grafiek samengesteld van de gezamenlijke staties, mede ter vergelijking met het cijfer der totale bevolking. Voor Bolsward was dit slechts mogelijk van 1756 af, omdat het doopboek der St. Martinusstatie eerst met 1754 begint, zodat het eerste 5-jaarsgemiddelde twee jaar later valt. Voor Leeuwarden moesten de cijfers van 5 staties (van 1794 af 4 door de opheffing der Breedstraatstatie) worden opgeteld, die van

1759 af compleet waren met uitzondering van de statie Over de Koornmarkt, welke hiaten zich in de algemene grafiek herhalen.

DERDE HOOFDSTUK

I. PLAATSEN WAAR DE KATHOLIEKEN IN DE 18e EEUW VERDWENEN

In één opzicht kunnen wij de twee statistieken, die van de doopsels en die van de kerkgenootschappen in 1809, nog vergelijken. We kunnen nl. opmerken, dat in de doopboeken meermalen plaatsen worden vermeld, waar in 1809 geen Katholieken meer woonden. Hier zien we dus het in Hoofdstuk I gesignaleerde verschijnsel van concentratie als proces voor ons. Meermalen merken wij nl. op, dat reeds gedurende het laatste deel der periode, waarover de doopboeken lopen, dus de tweede helft der 18e eeuw, de inschrijvingen ontbreken of geringer

Tabel 1.

	1681	1691	1701	1711	1721	1731	1741	1751	1761	1771	1781	1791	1801
	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810
2. <i>Sint-Nikolaasga</i>													
Dijken	-	-		2	6	-	-	-	-	-	-	-	-
5. <i>Roodhuis</i>													
Goënga	-	-	-	-	-	-	-	3	11	4	4	-	2
Ysbrechtum	-	-	-	-	-	-	1	3	1	2	-	-	-
Uitwellingerga	-	-	-	-	-	-	-	2	5	1	-	-	-
6. <i>Makkum</i>													
Schraard	-	-	-	-	14	12	1	3	6	7	-	-	-
8. <i>Oldeholtpa</i>													
Oldeberkoop	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	3
Nijlamer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4	-
10. <i>Bolsward</i>													
Arum ⁴⁾	1	-		5	20	10	6	1	6	6	1	-	-
13. <i>Dronrijp</i>													
Schingen	-	2	4	9	11	7	2	4	3	-	-	-	-
Oosterlittens	-	-	1	5	7	-	-	-	-	-	4	1	-
Berlikum	-	-	-	5	3	3	1	2	-	1	-	-	1
Slappeterp	-	-	1	-	1	3	-	1	1	1	4	2	1
Wier	-	-	-	1	5	2	-	-	-	-	-	-	-
14. <i>Irnsum</i>													
Terhorne	-	-	-	3	10	20	1	-	-	-	-	-	-
Idaard	-	-	-	-	3	2	-	-	-	-	2	1	-
15. <i>Wytgaard resp.</i>													
9. <i>Oostervierum</i>													
Beers	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	2	1
16. <i>Steggerda</i>													
Oosterwolde	-	-	-	8	18	9	3	2	-	1	-	-	-
Haulc	-	-	-	7	6	3	-	5	-	-	-	-	-
19. <i>Het Meer</i>													
Langezwaag	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	6	1
21. <i>Franeke</i>													
Kingmatille (Zweins)	-	-	-	2	3	8	6	3	-	1	-	1	5
Peins	-	-	-	-	6	4	3	1	1	1	1	-	-
Schalsum	-	-	-	-	-	6	3	-	-	-	-	1	5
Firdgum	-	-	-	-	1	4	1	2	-	-	-	-	-
Minnertsga	-	-	-	-	3	1	1	-	-	-	1	-	-
St.-Jakobiparochie	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-

⁴⁾ Deels te Harlingen gedoopt.

Tabel 2.

STATIE	Aantal R.K. 1809	Gem. aantal gedoopten p. j. t/m 1809	Verhoudings- cijfer
Blauwhuis (Sensmeer)	696	19,4	37
St. Nikolaasga	418	13,1	32
Woudsend	294	9,0	33
Bakhuizen	353	15,7	22
Roodhuis (Oosterend)	417	13,7	30
Makkum	530	30,9	17
Workum	832	26,4	32
Oldeholtpa (Wolvega)	334	10,0	33
Oosterwierum	197	8,0	25
Bolsward	1258	14,8	32
Balk		+25,1	
Lemmer (Follega)	511	14,2	36
Dronrijp	361	10,2	35
Irsum	368	14,8	25
Irsum	402	18,5	22
Wytgaard ⁵⁾	598	21,5	28
Steggerda	310	11,6	27
Leeuwarden	3184	32,4	28
		+19,7	
		+20,9	
		+23,3	
		+9,4	
		+(Jans.) 6,9	
Warga-Wartena	330	14,2	23
Heerenveen (Het Meer)	413	12,1	34
Joure	610	15,9	38
Franecker	847	28,0	30
Heeg	196	6,3	31
Sneek	1149	30,0	38
Nes (Ameland)	213	9,5	22
Harlingen	1248	44,9	28
Dokkum	450	14,7	31
FRIESLAND.	16322	557,1	29,3

⁵⁾ Hierin zijn de cijfers van Oosterwierum nog eens meegerekend, omdat dit gedurende het grootste deel der periode, waarover de cijfers van Wytgaard lopen, daaronder begrepen was.

in aantal worden. Wij laten hier de cijfers voor de meeste dezer plaatsen nog eens in een vergelijkende tabel volgen, opnieuw gerangschikt naar staties.

Deze cijfers mogen merendeels weinig indrukwekkend lijken, een becijfering kan leren, dat dit naar de omvang dezer plaatsen toch op vrij aanzienlijke aantallen Katholieken wijst. Wij hebben nl. statiegewijs naast elkaar gezet de aantallen Katholieke inwoners in 1809 en het gemiddelde aantal doopsels tot en met dat jaar. Het verhoudingscijfer hiervan loopt uiteen van 17 tot en met 38, maar beweegt zich in het algemeen om het provinciale gemiddelde van bijna 30.

We zouden hierin een omgekeerd geboortecijfer der Friese Katholieken kunnen zien, maar moeten bedenken, dat de verhouding niet zuiver is, omdat het gemiddelde der doopsels over een, voor de onderscheiden staties ongelijke, periode loopt en het andere cijfer slechts op het eindjaar dezer periode slaat. Als wij echter dit gemiddelde aanhouden, betekent een doopsel per 10 jaar ongeveer 3 Katho-

lieke inwoners in 1809, en daar in bovenstaande tabel perioden van 10 jaar zijn gebruikt, kan het gemiddelde der daarin voorkomende cijfers per dorp, vermenigvuldigd met 3, een idee geven van de orde van grootte van het aantal Katholieke inwoners, dat deze dorpen in de betrokken tijd hadden. Hierbij is dus geen rekening gehouden met de toename der totale bevolking, die in de loop der 18e eeuw ruim 30% bedroeg.

In al deze plaatsen was het aantal Katholieken in 1809 nul of zo gering, dat het in klasse I viel. In de 18e eeuw en vooral in de eerste helft dier eeuw moet het vaak belangrijk hoger zijn geweest. (Tot klasse I behoort ook een dorp als Beetgum met in 1809 8 Katholieken op 651 inwoners, maar de doopsels die daar van 1711-1810 geregeld voorkomen, zijn 32 in getal en duiden dus op een aantal Katholieken van $3,2 \times 3 = 9$ à 10, dus weinig meer, reden waarom we dit dorp niet in onze tabel hebben opgenomen). Nemen we dorpen als Arum, Terhorne en Oosterwolde, dan zien we in de periode 1711-1740 aantallen van 35 resp. 33 en 35 gedoopten, hetgeen erop wijst (voor Terhorne begint deze periode in feite eerst met 1714), dat in elk dezer dorpen in die tijd onge-

veer $35 : 3 \times 3 = 35$ Katholieken zouden hebben gewoond, of na aftrek van de bevolkingsgroei $10/13 \times 35$ of ongeveer 27. In 1809 waren de cijfers voor Arum 5, voor Terhorne 2, voor Oosterwolde 0. Voor laatstgenoemd dorp kunnen we denken aan veenarbeiders en veenbazen, die naar elders trokken, evenzo voor andere plaatsen in de veenstreken als

Haule (waaronder immers Haulerwijn ressorteerde) en Langezwaag. Te Terhorne is de val omstreeks 1740 wel zeer plotseling. Hier zou alleen een lokale historie de verklaring kunnen bieden. Voor andere plaatsen zijn de aantallen gedoopten kleiner, maar ook de totale bevolking dier plaatsen is in vele gevallen zeer gering.

Summaries - Resumés - Zusammenfassungen

The religious practice of the catholic population in the city of Groningen with special reference to the Oosterparkdistrict (a specifically working-class area of the city)

by
Dr. P. v. Hooydonk, pr., Utrecht

The town of Groningen, which in 1956 became the episcopal see for the Northern Netherlands, is situated in the diaspora region of North-Western Europe. Religious observance by the relatively small Catholic grouping in the population (9.6% in 1947), who live in an environment which is predominantly weakly religious and largely without any ecclesiastical denomination, may as a whole perhaps compare favourably with observance by protestants in the same locality and by Catholics in many another town (15% did not fulfil their Easter duties in 1956), but it is striking that among the Catholic social groupings the workers, both relatively and absolutely, revealed the highest non-observance (nearly 40%) and that as regards the various districts it is just in a specifically workingclass neighbourhood that non-observance had assumed an even more pronounced form (over 70%).

This specifically working-class neighbourhood, known in Groningen as the "Oosterpark" district, forms the object of this study. In investigating the social context of this weak religious observance, an endeavour was made in particular to establish the relationship of religious observance by the members of the families to the character of the family unit and of their other relatives, and also the relationship with the social situation in general.

In determining these relationships the 175 families, one or both of the parents in which were Catholics, were classified according to three main categories: (a) both spouses Catholic and paschant (28 cases), (b) both spouses Catholic and one or both of them non-paschant (40 cases) and (c) mixed marriages in which the Catholic spouse was (in the vast majority of cases) non-paschant (107 cases). Observance of church duties diminishes in the same order, i.e. the observance of the duty to have the marriage in accordance with canon law, the duty to have the children baptized and the duty of training the children if possible in a Catholic school.

Subsequent observance by the children which had grown up in each of the three categories of families could be determined only for the two later categories. Of these children practically none fulfilled the Easter duty. Even if the children had received a Catholic education, this had little influence upon subsequent observance by them. In contrast, a closer correlation was found to exist between fulfilment of religious duties by the children and regular Sunday Mass attendance and Easter duties performance by the parents. There is therefore much to be said for the hypothesis that religious observance is largely family observance.

Next the relationship was examined between observance by Catholic couples and observance by their relatives (their parents, brothers and sisters). Catholic couples who no longer observed their religious duties proved to come mainly (over 80%) from environments impaired by non-practising. Although no determinant relationship was found, the data formed a further confirmation of the influence of the family environment upon observance by its members.

After some indications are thus given for the hypothesis that "individual observance is largely family observance", non-observance is characterised more exactly according to the extent of reconciliation of non-observants with the Church. Most of the non paschant parents at the moment did not desire reconciliation with the Church and this attitude was found mainly in Catholic parents in mixed non religious marriages non-paschant parents in Church marriages of two Catholics adopted a more generous standpoint.

Nine families carefully selected by objective standards on the basis of the spouses' religion and taking into account origin and length of marriage, formed the subject for nine case studies (three of which are published in the study) to cast the statistical data into greater relief and to elucidate the background to non-observance. The impression was confirmed that there was a close correlation between the weakly religious family environment and non-observance in these working-class families; and that in succeeding generations religious observance in the families had become constantly weaker.

It emerged from the answers of those interviewed, however, that the origin and the stimulus for this religious weakening process had to be sought especially in the social structural forms and contradictions of 19th and 20th century society which also exerted their influence upon church life. Once it had penetrated into the family, the family was attended by a process of increasing estrangement from the Church. Breaking the external bonds with the Church did not automatically mean breaking with religion, not even with the Catholic religion. Nevertheless great patience and especially much love and true devotion will be needed before the Church again has a chance of recovering its due place among these workers.

La pratique religieuse de la population catholique de la ville de Groningue et en particulier du district appelé "Oosterparkbuurt" (quartier essentiellement ouvrier).

par

Dr van Hooydonk, pr., Utrecht

La ville de Groningue, qui fut élevée en 1956 au rang de ville épiscopale des Pays-Bas du Nord, est située dans le territoire de la diaspora du nord-ouest de l'Europe. La pratique religieuse des catholiques — qui ne forment qu'un groupe relativement petit (9,6% en 1947) et vivent dans un milieu en majorité peu religieux — peut peut-être, dans son ensemble, contraster favorablement avec la pratique parmi les protestants de la même localité et parmi les catholiques de plusieurs autres villes (15% en 1956 n'ont pas accompli leur devoir pascal). Il est frappant, cependant, que, parmi les groupes sociaux, la plus grande absence de pratique religieuse, aussi bien relative qu'absolue, puisse être constatée chez les ouvriers (environ 40%) et que ce soit justement, parmi les divers quartiers, dans un quartier essentiellement ouvrier que cette non-observance ait pris une forme encore plus inquiétante (plus de 70%).

Ce quartier essentiellement ouvrier, connu à Groningue sous le nom de "Oosterparkbuurt", fait l'objet de la présente étude. En recherchant quelle est la connexité entre la vie sociale et cette mauvaise observance religieuse, l'auteur s'efforce, en particulier, de déterminer les relations entre l'observance religieuse des membres de la famille et, d'une part, le caractère de la famille et de l'ensemble de la parenté et, d'autre part, la situation de la communauté tout entière.

En vue de démontrer les relations susdites, l'auteur a réparti en 3 catégories les 175 familles dont les 2 parents ou l'un d'eux étaient catholiques :

- a. les 2 conjoints étaient catholiques et faisaient leur devoir pascal (28 cas),
- b. les 2 conjoints étaient catholiques et les 2 ou l'un d'eux ne faisaient pas leurs pâques (40 cas),
- c. les mariages mixtes dans lesquels le conjoint catholique (comme dans la plupart des cas) ne faisait pas ses pâques (107 cas).

Il en résulte que l'observance des devoirs religieux s'en ressent, c'est-à-dire : l'observance de faire bénir le mariage à l'église, du devoir de faire baptiser les enfants et, autant que possible, du devoir de permettre aux enfants de suivre l'instruction religieuse catholique.

L'observance subséquente, c'est-à-dire celle des enfants devenus adultes, issus de chacune des 3 catégories de familles susdites, n'a pu être déterminée que pour les catégories b) et c). Aucun de ces enfants ou peu d'entre eux n'accomplissent leur devoir pascal. Même si ces enfants ont reçu une instruction religieuse catholique, ce fait, en soi, n'a presque jamais eu d'influence sur leur observance. Une plus étroite connexité a été constatée, par contre, entre l'accomplissement du devoir de la pratique dominicale par les enfants et l'observance régulière du dimanche et du devoir pascal chez les parents. Ainsi, on peut donc soutenir l'hypothèse que l'observance religieuse, dans une large mesure, est une observance de famille.

En outre, la relation entre l'observance des époux catholiques et l'observance de leur parenté (père et mère, frères et sœurs) a été étudiée. Les époux catholiques qui n'accomplissaient plus leur devoir dominical paraissaient provenir, pour la plupart (plus de 80%), de milieux qui ne faisaient plus leur devoir pascal. Bien qu'aucune relation déterminante ne puisse être trouvée, les données recueillies cependant confirment plus nettement l'influence exercée par le milieu familial sur l'observance de ses membres.

Après avoir ainsi donné quelques indications en faveur de l'hypothèse "l'observance individuelle est, pour une grande part, une observance de famille", l'auteur s'applique à définir de plus près la non-observance d'après la mesure du désir de réconciliation avec l'Eglise des non-observants. La majeure partie des parents non pascalisants ne désirent, pour le moment, aucune réconciliation avec l'Eglise, attitude que l'on rencontre surtout chez les parents catholiques des ménages mixtes ayant contracté leur mariage hors de l'Eglise. Les parents non pascalisants catholiques l'un et l'autre, et qui ont contracté leur mariage à l'église, montrent une meilleure disposition.

Neuf familles, bien choisies d'après des critères objectifs — notamment d'après la religion des parents, leur origine et la durée de leur mariage — ont fait l'objet de 9 "case-studies" (dont 3 sont publiées ici), afin de donner plus de relief aux données statistiques et d'illustrer les causes de la non-observance. L'impression qu'il doit exister une relation étroite entre le milieu familial peu religieux et l'absence de pratique religieuse se voit confirmée dans ces familles d'ouvriers. Ces études permettent également de confirmer la constatation selon laquelle l'observance religieuse de ces familles allait toujours diminuant de génération en génération.

Il ressort cependant des réponses des personnes interrogées que l'origine du processus de cet affaiblissement religieux, et son stimulant, doivent être recherchés avant tout dans la structure sociale et les grandes différences de classes existant dans la société des 19e et 20e siècles et qui exercèrent également une grande influence sur la vie même de l'Eglise. Dès que la famille était sous l'emprise de ce processus, l'Eglise lui devenait de plus en plus étrangère. Toutefois, la rupture des liens extérieurs avec l'Eglise ne signifiait pas forcément que l'on avait perdu la foi, même pas que l'on avait renoncé à la doctrine catholique. Cependant, il sera nécessaire d'avoir beaucoup de patience et surtout beaucoup de compréhension et de véritable dévouement avant que l'Eglise puisse à nouveau occuper la place qui lui revient parmi ces ouvriers.

* * *

Die religiöse Praxis der Katholischen Bevölkerung in der Stadt Groningen und besonders in dem Stadtbezirk "Oosterparkbuurt".

(Die "Oosterparkbuurt" in dieser Stadt stellt eine ausgesprochenen Arbeiterviertel dar.)

Von

Dr van Hooydonk, Pr., Utrecht

Die Stadt Groningen, die im Jahre 1956 zur Bischofsstadt des nördlichen Holland erhoben wurde, gehört im Hinblick auf ihre Lage zu dem Diasporagebiet des nordwestlichen Teiles von Europa. Die Beobachtung der religiösen Vorschriften möge sich bei der verhältnismässig kleinen katholischen Bevölkerungsgruppe (im Jahre 1947 betrug sie 9,6%), die in einer überwiegend unkirchlichen Umgebung lebt, vielleicht von der Beobachtung der religiösen Vorschriften seitens der protestantischen Bevölkerung in der nämlichen Stadt sowie der der Katholiken in manchen anderen Orten vorteilhaft abheben (15% von ihnen kamen im Jahre 1956 ihrer österlichen Pflicht nicht nach), jedenfalls ist es aber doch auffällig, dass von den sozialen Schichten unter den Katholiken gerade die Arbeiterschaft sowohl relativ als auch absolut genommen unter denjenigen, die die Vorschriften ihrer Religion nicht mehr beobachteten, die höchste Zahl aufwies (fast 40%), sowie dass diese Gleichgültigkeit auf dem Gebiet der Vorschriften des religiösen Lebens hinsichtlich der verschiedenen Wohnbezirke gerade in einem ausgesprochenen Arbeiterviertel eine noch weit ausgeprägtere Form (mehr als 70%) angenommen hatte.

Dieses ausgesprochene Arbeiterviertel, das in Groningen unter dem Namen "Oosterparkbuurt" bekannt ist, bildet den Gegenstand der vorliegenden Untersuchung. Bei der Erforschung der sozialen Zusammenhänge mit dem erwähnten mangelhaften religiösen Leben wurde besonderer Wert darauf gelegt, die Beziehungen, die zwischen der religiösen Haltung der einzelnen Familienmitglieder und dem Charakter sowohl der Familie als auch der betreffenden Verwandtschaft aufgezeigt zu werden vermochten, neben dem Verhältnis zu der sozialen Lage im allgemeinen gesehen festzustellen.

Besagtes ausgesprochenes Arbeiterviertel zählte im Ganzen 175 Familien, in denen beide Elternteile oder doch wenigstens einer derselben katholisch waren. Diese Familien wurden nun nach drei Haupttypen eingeteilt, und zwar:

- a. beide Elternteile sind katholisch und pflegen ihre Ostern zu halten (28 Fälle);
- b. beide Elternteile sind katholisch, aber einer von ihnen bzw. alle beide kommen ihrer österlichen Pflicht nicht nach, (40 Fälle);
- c. Mischehen, in denen der katholische Teil (in weitaus den meisten Fällen) seine Ostern nicht mehr hält (107 Fälle).

In der gleichen Reihenfolge nimmt auch die Erfüllung der übrigen religiösen Vorschriften ab, nämlich der Verpflichtung, die Ehe auch kirchlich einsegnen zu lassen, der Pflicht, seinen Kindern das Sakrament der Taufe spenden zu lassen, sowie der Elternpflicht, die Kinder, soweit dies möglich ist, zum katholischen Schulunterricht zu schicken.

Die Art, in der die in jedem der drei obengenannten Familientypen aufgewachsenen Kinder in ihrem späteren Leben ihre religiösen Pflichten erfüllten, vermochte lediglich hinsichtlich der unter b) und c) genannten Typen festgestellt werden. Selbst in den Fällen, in denen die Kinder eine katholische Schule besucht hatten hat dieser Umstand an sich auf die spätere religiöse Haltung der Kinder nur wenig Einfluss ausgeübt. Dagegen wurde ein engerer Zusammenhang zwischen der Erfüllung der religiösen Pflichten seitens der Kinder einerseits und dem Umstände, ob die Eltern andererseits regelmässig dem sonntaglichen Gottesdienst beiwohnen und auch ihre Ostern halten, aufgezeigt. Vieles spricht also für die Hypothese, dass die Frage, ob der Einzelne seine religiösen Pflichten erfüllt, in hohem Masse eine Frage der religiösen Haltung der ganzen Familie ist.

Weiter wurde die Frage untersucht, welche Beziehungen zwischen der religiösen Pflichterfüllung seitens der verheirateten Katholiken und der Art und Weise vorliegt, in der ihre Verwandten (ihre Eltern und Geschwister) ihren religiösen Pflichten genügen. Die verheirateten Katholiken, die ihre religiösen Pflichten nicht mehr erfüllten, entstammen, wie sich herausstellte, zum überwiegenden Teil (mehr als 80%) dem Kreise einer Umgebung, in der die Vernachlässigung der kirchlichen Pflichten eingerissen war. Obgleich keine determinierende Funktionalität zwischen beiden Grössen festgestellt zu werden vermochte, stellten die gewonnenen Gegebenheiten doch eine Bestätigung des Einflusses dar, der von der religiösen Atmosphäre des Elternhauses auf den Grad der späteren religiösen Betätigung der Mitglieder der betreffenden Familie ausgeht.

Nachdem auf diese Weise einige Gründe angegeben worden waren, die für die Hypothese "Die Erfüllung der religiösen Pflichten seitens des Einzelnen steht in hohem Masse im direkten Verhältnis zu dem Grade der religiösen Betätigung seiner ganzen Familie" sprechen, wurde die Art der Glaubensentfremdung nach dem Masse näher gekennzeichnet: in dem der betreffende Abtrünnige bereit ist, sich mit der Kirche wieder auszusöhnen. Der grössere Teil der Eltern, die der Erfüllung ihrer Osterpflicht entfremdet waren, wünschte zur Zeit keine Aussöhnung mit der Kirche. Dieser Haltung begegnete man vor allem bei dem katholischen Elternteil in denjenigen Mischehen, die nicht kirchlich eingeseignet worden waren; die Eltern — die bei der Eheschliessung beide katholisch waren, und deren Ehe durch kirchliche Trauung geschlossen worden ist, die jetzt jedoch ihre Ostern nicht mehr halten, stellten sich auf einen versöhnlicheren Standpunkt.

Neun verschiedene Familien, die nach objektiven Massstäben auf Grund der Religionszugehörigkeit der Ehepartner und unter Berücksichtigung ihrer Abkunft und der Dauer ihrer Ehe mit grosser Sorgfalt ausgewählt worden waren, bildeten den Gegenstand einer kasuistischen Untersuchung und

der Auswertung der neun Einzelfälle (von denen an dieser Stelle drei veröffentlicht worden sind), wodurch dem statistischen Material mehr Relief gegeben werden sollte, während man auch die Hintergründe der eingetretenen Glaubensentfremdung ins rechte Licht setzen wollte. Der Eindruck, dass zwischen der in religiöser Hinsicht lauen Atmosphäre und der Vernachlässigung der religiösen Pflichten in diesen Arbeiterfamilien ein enger Zusammenhang bestand, sowie, dass bei den nachfolgenden Geschlechtern die religiöse Betätigung in den betreffenden Familien immer geringfügiger geworden war, wurde bestätigt.

Aus den eingegangenen Antworten der Beteiligten ergab sich jedoch, dass der Ursprung und die Förderung dieses religiösen Abschwächungsprozesses an erster Stelle in den Formen des sozialen Gefüges und in den Gegensätzen innerhalb der Gesellschaft des neunzehnten und des zwanzigsten Jahrhunderts gesucht werden mussten, wodurch auch das kirchliche Leben stark beeinflusst wurde. War eine Familie einmal von diesem Prozess angefressen, so wucherte er stetig weiter und entfremdete sie der Kirche immer mehr. Das Zerreißen der äusseren Bande mit der Kirche bedeutete nicht ohne weiteres auch den Bruch mit dem Glauben, ja nicht einmal mit dem katholischen Glauben. Dennoch dürfte hier viel Geduld und vor allem viel Verständnis und echte Hingebung vonnöten sein, bevor die Kirche wieder Aussicht darauf hat, den ihr gebührenden Platz unter diesen Arbeitern wieder zurück zu gewinnen.

* * *

The local distribution of Catholics in Friesland until the beginning of the 19th century

by

Drs J. Visser, Leeuwarden

The use of the community as the smallest unit in compilation of statistics and preparation of maps meets with many difficulties, especially in Friesland. The reasons for this are the size of the area, the density of population within it, and the general heterogeneity of the old *grietenijen*. Within some country communities of Friesland there often exist deep economic and social differences, while in others there are strong ties.

As far as religion goes, similar differences hold true e.g., with respect to the parish boundaries and the distribution of the various denominations. The data relating to any given village is very difficult to find, and for that reason, the author was pleasantly surprised in the archives of the *Landdrost* to come upon a list giving the numbers of persons in each denomination in every village and town in Friesland in the year 1809. The picture is relatively simple, for only five denominations are still involved: the Reformed Church, the Roman Catholic Church, the Mennonites (including the "Verenigde christelijke gemeente" of Dokkum), Lutherans and Jews. On the basis of the list, the writer shows how, especially in a large community like Wonseradeel, the figures for the whole community completely conceal the real situation, this is also true in smaller country communities to some extent, often less but often to the same extent.

The author classifies all towns and villages of Friesland according to the percentage of Catholics as given in the 1809 list, dividing them into eight groups so that the geographical boundaries between the groups would be as clear as possible. The lowest group in this scale of eight, where Catholics numbered under 1.44 percent of the population, comprised for the most part (132 of 172) villages in a compact area in the North and East of Friesland. In this area, ten places have a higher percentage, while the other 40 places in the lowest group are situated in an area of 189 places where the percentage of Catholics is higher.

In the compact area mentioned, of the ten places having a percentage of Catholics higher than 1.44, only two have parishes, namely Nes and Dokkum. In the 132 places of the lowest group, there are only 43 places where at least one or some Catholics live, and these are widely scattered, although most of them are in one way or another within reach of a parish. In the east of the province, the boundaries of the mission stations are difficult to determine.

In the rest of Friesland, the villages of the lowest group on the scale are situated for the most part (28 out of 40) in four smaller concentrations, the largest of which is in the area between Heerenveen, Kuinre and Wolvega, the others being east of Sneek, west of Oosterwierum and south-west of Leeuwarden. In the same areas, 24 of the 26 mission stations were to be found. In the mission station regions, the Church is built close to the center of the Catholic population (but in 70 per cent of the cases, it is only close to it, not at the very center). And the percentage of Catholics diminishes as one goes out from the center to the periphery, with the result that the places in the lowest percentage group lie between and outside of the mission station areas.

Table I and the map illustrate these facts. To portray the declining percentages towards the periphery, the author considers the Protestant evangelizing of these areas and possible centripetal migration movements of the Catholics. Referring to the division of Friesland into regions with an extreme diaspora character and those of a greater or lesser Catholic minority (in seven places there is actually a Catholic majority), the author uses the explanation of Rogier. With regard to the two exceptions in the diaspora region, namely the mission stations of Nes and Dokkum and vicinities, there are historical explanations.

For a development of the events which led to this situation of 1809, sources are almost entirely lacking. There are census of 1714 and 1744, but these covered the total population and were not broken down in denominations. The author has reckoned the population of the mission station regions for those two years and for 1809, and has shown the results in some accompanying graphs. For the islands, the figures from 1714 and 1744 are missing.

To determine the size of the Catholic population, the baptismal roles are used, specified as far as possible according to towns and villages. The author also made a graph of this, one curve referring to the Catholic population, another to the total population. He reduced the accidental factors as much as possible, by using, for the curve portraying baptisms, the progressive five-year average. If the baptism figures can be considered as proportionate to the absolute figures on Catholics, in the majority of the mission station areas the numbers of Catholics was gradually declining. Only in three mission stations were the lines more or less parallel and in only four was there an increase. Because of lack of sufficient data, the local differentiations were not able to be determined. As a general conclusion, it can be stated that the percentage of Catholics in Friesland declined during the 18th century, although in the larger centers of population and in the south-west the decline was least marked.

In Leeuwarden in the beginning of the 18th century, a Jansenist station flourished, though it declined and finally died out in the beginning of the 19th century. Many persons in the vicinity of Leeuwarden belonged to the station, but on the baptismal roles of the Catholic stations, the Jansenists are very rarely mentioned. For Leeuwarden, the graph refers to five and for Bolsward to two Catholic mission stations.

The places where a local differentiation between total and Catholic population was possible, were those mentioned several times in the baptismal roles, but which in 1809 had very few Catholics, and therefore fall into the lowest group on table I 25 of such places are referred to in table IV. With the help of table V, a basis was determined for interpreting the importance of the baptismal figures, and the author concludes that one baptism in 10 years means an average of three Catholics in the population. In some of the villages mentioned in table IV, this would mean that there were approximately 30 Catholics in the first half of the 18th century. In Oosterwolde and some other villages in the moors mentioned in table IV, the figures on Catholics are extremely low; here the author established the fact that the population was in constant flux due to the movement of the people from one place to another. In other places, history could no doubt provide explanations for the phenomenon, but in general the author considers it as proof of the hypothesis of the centripetal migration movements.

* * *

Répartition locale des Catholiques en Frise jusqu'au début du XIXe siècle

par

Drs J. Visser, Leeuwarden

Lorsque l'on choisit la "commune" comme circonscription la plus petite pour établir des statistiques et dresser des cartogrammes, on peut se heurter à de grandes difficultés surtout lorsqu'il s'agit de la Frise, vu l'étendue de ses communes, la densité de sa population et le caractère hétérogène des vieilles "grietenijen". A l'intérieur même des communes agricoles de la Frise, il existe, tant au point de vue économique qu'au point de vue culturel, d'une part des différences importantes et d'autre part des liens étroits entre les diverses parties d'une même commune.

Une remarque analogue peut être faite sur la situation religieuse de la Frise, notamment en ce qui concerne les limites des paroisses et la répartition des diverses confessions. Les données par village (partie intégrante d'une commune) étant en général extrêmement difficiles à trouver, l'auteur de l'article fut très surpris de pouvoir découvrir, dans les archives du Landdrost, une liste de 1809 que indiquait le nombre des membres des diverses confessions pour toutes les villes et tous les villages de la Frise. La situation est assez simple, parce qu'il ne s'agissait à ce moment-là plus que de 5 confessions religieuses: les réformés, les catholiques romains, les mennonistes (qui comprennent également les membres de la "Verenigde Christelijke Gemeente" à Dokkum), les luthériens et les juifs. Cette liste oblige néanmoins l'auteur à faire une remarque: dans une grande commune comme Wonseradeel, en particulier, les chiffres donnés cachent la situation réelle de toute la commune. Cette observation est aussi valable, plus ou moins suivant les cas, pour les communes agricoles plus petites.

L'auteur de l'article, prenant pour base la liste de 1809, a classé toutes les villes et tous les villages de la Frise d'après le pourcentage des catholiques. Il a ainsi établi 8 classes, en cherchant à simplifier le plus possible les limites géographiques. La classe la plus basse (au-dessous de 1,44%) est constituée, en majeure partie (132 communes sur 172), par une région assez dense située dans le nord et l'est de la Frise. A l'intérieur de cette région, 10 communes seulement ont un pourcentage de catholiques plus élevé. Les 40 autres communes de la classe la plus basse, par contre, sont situées dans

une région composée également de 189 communes dont le pourcentage des catholiques est plus élevé.

La première région comprend donc 10 communes comptant plus de 1,44% de catholiques parmi lesquelles on trouve les paroisses de Nes et Dokkum. Dans 43 communes sur les 132 de la classe inférieure vivent 1 ou quelques catholiques et ces communes sont assez dispersées, bien que l'on puisse néanmoins les situer pour la plupart dans les limites de la paroisse la plus proche. Dans l'est de la Province, toutefois, ces limites sont très difficiles à établir.

Dans le reste de la Frise, les villages de la classe inférieure constituent, pour la plupart (28 sur 40), 4 groupes plus petits; le plus grand est situé dans la région entre Heerenveen, Kuinre et Wolvega, les autres sont à l'est de Sneek, à l'ouest de Oosterwierum et au sud-ouest de Leeuwarden. Dans le reste de cette partie de la Frise, qui comprend 26 paroisses au total, on peut remarquer 24 paroisses dans lesquelles une concentration catholique se trouve proche de l'église paroissiale (dans 70% des cas, cette concentration ne se trouve pas dans la même localité que l'église). Le pourcentage de cette concentration diminue à mesure que l'on s'approche des limites de la paroisse. La plupart des communes dont le pourcentage est le plus faible sont situées entre ces zones de concentration.

Le tableau No. 1 et le cartogramme illustrent ce phénomène. Essayant de découvrir les motifs de cette concentration qui diminue à mesure que l'on s'approche des limites de la paroisse, l'auteur songe non seulement au progrès du protestantisme mais aussi à la possibilité de mouvements migratoires centripètes. En ce qui concerne la division de la Frise en une région de diaspora très marquée et une région à minorité catholique plus ou moins forte presque partout (dans 7 communes même une majorité), l'auteur se réfère à l'explication donnée par Rogier. Pour les exceptions citées dans la première région c'est-à-dire les paroisses de Nes et Dokkum (ainsi que quelques concentrations catholiques proches d'elles), on peut évoquer des causes historiques.

Il est impossible de suivre l'évolution de la situation jusqu'en 1809, car les sources manquent presque entièrement. Les données des recensements de la population totale faits en 1714 et en 1744 ne spécifient pas la religion des habitants. L'auteur a fait une évaluation de la population totale de chacune des 26 paroisses dont il est question plus haut pour ces deux années et pour 1809, et il donne les résultats de cette évaluation dans des graphiques. Les données de 1714 et 1744 ne tiennent pas compte des îles.

Pour évaluer l'effectif des catholiques, l'auteur s'est servi du nombre des baptêmes, qu'il a extrait des registres de baptêmes, et a fait ainsi une spécification autant que possible par ville, village et hameau. Ces chiffres lui ont permis de faire également un graphique qu'il a combiné avec le graphique de la population totale, afin d'établir une comparaison. Pour éliminer autant que possible les facteurs occasionnels, l'auteur a utilisé, pour le graphique des baptisés, les moyennes progressives par période de 5 ans. Si le nombre des baptêmes peut être considéré comme correspondant au nombre absolu des catholiques, on doit conclure, en comparant les 2 graphiques de la plupart des paroisses, que le pourcentage des catholiques montre plus ou moins clairement un fléchissement. Pour 3 paroisses seulement, les courbes sont plus ou moins parallèles et pour 4 paroisses on peut constater une réelle augmentation. Vu le manque de données suffisantes, il n'a pas été possible, pour cette partie de l'étude, de faire une différenciation locale. L'auteur arrive à la conclusion générale suivante: le pourcentage des catholiques de la Frise a diminué au cours du 18e siècle, mais c'est dans les localités les plus grandes et dans le sud-ouest de la Province que cette diminution se fait sentir le moins. Leeuwarden possédait au commencement du 18e siècle une paroisse janséniste florissante qui, cependant, déjà avant 1720 commençait à décliner et dont on ne trouve plus trace au début du 19e siècle. Beaucoup de personnes de la campagne en étaient membres, elles sont d'ailleurs très rarement mentionnées dans les registres de baptêmes des paroisses catholiques. Pour Leeuwarden, le graphique montre 5 paroisses et pour Bolsward 2 paroisses.

Les seules localités pour lesquelles il était possible d'établir une différenciation locale en ce qui concerne la population totale et la population catholique en particulier, sont les localités qui, dans les registres de baptêmes, sont mentionnées plusieurs fois mais dans lesquelles en 1809 on ne trouvait pas ou presque pas de catholiques et qui, pour cette raison, font partie de la classe inférieure du tableau I. 25 de ces localités sont représentées dans le tableau IV. Le tableau V a servi de base pour donner une signification au nombre des baptêmes, ce qui a amené l'auteur à la conclusion qu'un baptême tous les 10 ans signifie 3 habitants catholiques. Pour quelques-uns des villages du tableau IV, ceci signifierait qu'ils comprenaient dans la première moitié du 18e siècle environ 30 catholiques. Pour l'un de ces villages, Oosterwolde, et quelques autres villages des marécages, qui figurent également dans le tableau IV mais avec des chiffres inférieurs, l'auteur donne comme explication que leur population était continuellement en mouvement. Dans les autres cas, l'histoire locale pourrait peut-être donner les raisons de ce phénomène, mais, en général, l'auteur estime que les exemples donnés doivent soutenir son hypothèse selon laquelle des mouvements migratoires centripètes seraient la cause première.

* * *

Die räumliche Verteilung der Katholiken in Friesland bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts.

Von
Drs J. Visser, Leeuwarden

Das Zurückgreifen auf die Gemeinde als kleinste Einheit für Statistiken und Kartogramme stösst in Friesland besonders infolge der Ausdehnung, zahlreichen Einwohnerschaft und Heterogenität der alten "Grietenijen" (= Landgemeinden) auf grosse Schwierigkeiten. Sowohl in ökonomischer als auch in kultureller Hinsicht gibt es zwischen den Gemeinden des friesischen platten Landes zuweilen bedeutsame Unterschiede und andererseits enge Bande zwischen Teilen verschiedener Gemeinden.

In kirchlich-religiöser Hinsicht gilt dasselbe, z.B. hinsichtlich der Pfarrgrenzen und der Verbreitung der Religionsgemeinschaften.

Die Angaben für die einzelnen Dörfer sind nur schwer zu finden, und so war der Autor überrascht durch ein Verzeichnis aus dem Jahre 1809, in dem die Zahlen der Religionszugehörigkeit für alle Städte und Dörfer Frieslands angegeben sind, das im Archiv des Landdrostes gefunden wurde. Das Bild ist allerdings einfach, da man es praktisch erst mit fünf Konfessionen zu tun hatte: Reformierte, Katholiken, Mennoniten (zu denen die Vereinigte Christliche Gemeinde zu Dokkum gerechnet ist), Lutheraner und Israeliten. Anhand dieser Liste wird nun ein Beispiel gegeben, wie vor allem in einer grossen Gemeinde wie Wonseradeel die Ziffern für die ganze Gemeinde den tatsächlichen Zustand vollständig verwischen. Dasselbe gilt für kleinere Gemeinden des platten Landes, meistens zwar weniger stark, aber in einigen Fällen in gleichem Masse.

Der Autor hat dann alle Städte und Dörfer Frieslands auf Grund dieses Verzeichnisses von 1809 nach dem Prozentsatz der Katholiken geordnet und sie danach derart in acht Klassen eingeteilt, dass die geographischen Grenzen zwischen diesen Klassen so einfach wie möglich verliefen. Die niedrigste Klasse (unter 1,44%) bildete grösstenteils (132 von 172 Orten) ein zusammenhängendes Gebiet im Norden und Osten von Friesland. Innerhalb dieses Gebietes liegen nur zehn Orte mit einem höheren Prozentsatz von Katholiken, während die übrigen 40 Orte der niedrigsten Klasse in einem Gebiet von 189 Orten mit mehr Katholiken liegen.

Im erstgenannten Gebiet liegen also zehn Orte mit mehr als 1,44% Katholiken, darunter die Kapellenstationen Nes und Dokkum. Unter den 132 Orten der untersten Klasse gibt es aber noch 43, in denen ein Katholik oder einige Katholiken wohnen, und diese liegen ziemlich verstreut, wiewohl die meisten doch zu den Rayons der nächstgelegenen Kapellenstationen einzuteilen sind. Im Osten der Provinz sind die Grenzen dieser Rayons aber nur sehr schwierig festzustellen.

Im übrigen Teil von Friesland liegen die Dörfer der untersten Klasse grösstenteils (28 von 40) noch in vier kleineren Komplexen, deren grösster auf der Strecke zwischen Heerenveen, Kuinre und Wollega liegt, der zweite im Osten von Sneek, die beiden anderen im Westen von Oostervierum und im Südwesten von Leeuwarden. Der Rest dieses Gebietes besteht aus den Rayons von 24 der 26 friesischen Stationen, wobei ein Kern katholischer Konzentration nahe bei (in 70% der Fälle nicht zusammenfallend mit) der Stationskirche liegt und von dem Kern aus nach der Peripherie hin der Prozentsatz der Katholiken abnimmt. Die meisten Orte der untersten Klasse liegen genau zwischen diesen Rayons.

Tabelle I und das Kartogramm veranschaulichen diese Sachverhalte. Zur Erklärung des Bildes der Kerne mit konzentrisch abfallenden Prozentsätzen von Katholiken denkt der Autor ausser an die Protestantisierung noch an mögliche zentripetale Wanderungsbewegungen. Zur Scheidung Frieslands in ein Gebiet äusserster Diaspora und ein Gebiet mit fast überall einer grösseren oder kleineren katholischen Minderheit (an sieben Orten sogar eine Mehrheit) verweist es auf die Erklärung von Rogier. Für die Ausnahmefälle im erstgenannten Gebiet, die Stationen Nes und Dokkum mit einigen katholischen Konzentrationen in der Umgebung, sind historische Ursachen anzuführen.

Für die Entwicklung, die zu dem Zustand von 1809 geführt hat, fehlen die Quellen fast ganz. Zählungen der Gesamtbevölkerung wurden 1714 und 1744 durchgeführt, aber diese sind nicht nach der Zugehörigkeit zu Religionsgemeinschaften spezifiziert. Der Autor hat nun die Gesamtbevölkerung jedes der 26 Stationsbezirke für diese beiden Jahre und für 1809 berechnet und die Ergebnisse dieser Berechnungen zu Graphiken verarbeitet. Für die Inseln fehlen die Ziffern von 1714 und 1744.

Als Ersatz von Ziffern über die katholische Bevölkerung sind die Zahlen der Getauften verwendet, ausgezählt aus den Taufbüchern und soweit möglich spezifiziert nach Städten, Dörfern und Weilern. Auch hieraus wurde eine Graphik erarbeitet, die zum Vergleich mit der Entwicklung der Gesamtbevölkerung in einer Graphik vereinigt ist und wobei die Zufalls-Faktoren soweit wie möglich dadurch reduziert worden sind, dass für die graphische Darstellung der Zahlen der Tauflinge fünfjährlich fortschreitende Mittelwerte verwendet wurden. Wenn nun die Taufziffern als proportional mit der absoluten Zahl der Katholiken angesehen werden können, muss aus dem Vergleich der beiden Kurvendarstellungen für die meisten Stationen ein mehr oder weniger deutliches Sinken des Prozentsatzes der Katholiken gefolgert werden. Nur für drei Stationen verlaufen die Linien ungefähr gleich, während für vier Stationen ein Steigen zu konstatieren ist. Eine lokale Differenzierung dieses Teiles der Untersuchung war im allgemeinen nicht möglich infolge des Fehlens hinreichender Ziffern. Der Anteil der Katholiken an der friesischen Bevölkerung ist also im allge-

meinen im 18. Jahrhundert zurückgegangen, am wenigsten noch in den grösseren Orten und in der Südwestecke.

Zu Leeuwarden blühte zu Beginn des 18. Jahrhunderts eine Jansenistische Station, die aber schon vor 1720 in ihrem Umfang zurückging und zu Beginn des 19. Jahrhunderts abstarb. Zu ihr gehörten viele Personen von ausserhalb der Stadt, die übrigens in den Taufbüchern der katholischen Stationen nur sehr selten vermeldet werden. Für Leeuwarden bezieht sich die Graphik auf die fünf, für Bolsward auf die zwei dort gelegenen Stationen.

Der einzige Punkt, auf den beim Vergleich der totalen und der katholischen Bevölkerungsziffern die lokale Differenzierung bezogen ist, betrifft die Orte, die in den Taufbüchern mehrmals vermeldet werden, die aber im Jahre 1809 keine oder fast keine katholischen Einwohner hatten und deshalb in die letzte Klasse von Tabelle I fielen; 25 solche Orte sind in Tabelle IV zusammengefasst. Mit Hilfe von Tabelle V ist eine Basis für die Bedeutung der Taufziffern berechnet. Der Autor kommt zu der Folgerung, dass eine Taufe auf zehn Jahre durchschnittlich drei katholische Einwohner bedeutet. Für einzelne der in Tabelle IV aufgenommenen Dörfer würde dies bedeuten, dass sie in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts noch ungefähr 30 Katholiken hatten. Für eines dieser Dörfer, Oosterwolde, und andere im Torfgebiet, die ebenfalls in Tabelle IV erscheinen, aber mit niedrigeren Ziffern, weist der Autor auf die fluktuierende Bevölkerung als Erklärung hin. In anderen Fällen wird die Lokalgeschichte vielleicht etwas Licht auf diese Erscheinung werfen können, aber allgemein gesprochen sieht der Autor dies als Beispiel seiner Hypothese von den mittelpunktsuchenden Wanderungsbewegungen.

